

Чернець і князь

Юрій Хорунжий

Іван затримався на горі. Не хотів спускатися донизу, хоча брати-ченці чорним шнуром розмірено повзли схилом гори — вже ховалися в ошатному, ніби намальованому, лимонному гайку.

Тут особливо було відчутно нескінченність моря й повітря, сонячні промені вперто намагалися пронизати безмір голубіні, вихоплювали з блакиті всю Святу гору з щедро розкиданими монастирями, скитами, хатками, печерами, а Іван наче підносився над усім отим, і було спокійно, радісно, і думка снувала — ось він, Іван, тут, далекий від тривоги, страху, мороку життєвого, близький до самого господа, що навчив, скерував його слабке тіло й розум і привів сюди, в ці райські кущі, в цю тиху, благодатну пристань.

Десять із-за обрію, з океану голубизни, вистромлювався сліпучий біло-рожевий вершечок далекої гори. Це через два туманних півострови, через Салонікську затоку, на невидимому березі Фессалії височів Олімп, де жили боги. Так гадали греки, доки прийшов у світ Христос і навернув їх на шлях істинної віри в єдиного господа усього сущого на Землі.

Іван Тесля у душі творив молитву. Господи, усіх нас помилуй і порятуй, бо ти єдиний безгрішний і безкінечно благий та милосердний. Слава тобі за все! Слава цариці небесній за все!

Сьогодні випав нелегкий, хоча втішний день. Навіть Іван, чи не найкріпший серед ченців свого монастиря, відчув утому. Ще б пак! За півдня обійти пів-Афону. Уклонитися мощам святого Афанасія в соборі Благовіщення — у високому тридцятисемиколонному сімдесятивіконному божому домі. Поспішити на недільну літургію в Карейську лавру, терпляче вистояти, поки сам прот афонський благословить тебе, а тоді пройти кілька верст під палаючим сонцем до Есфігмена — найдавнішого грецького монастиря, вклонитися уламку чаші Христової, святим мощам апостола Іакова і Марії Магдалини. Шанобливо віддалік схилити чоло перед печерою святого Антонія, засновника Києво-Печерської лаври, який починав свій богоугодний шлях саме звідси, із Святої горні. Тепер у тій вузькій печері над урвищем живе анахорет Іоанн із Судової Вишні, що на Галичині. Усамітнився, склав обітницю мовчання, тільки з самим Господом веде довгу бесіду... А колись проповідував у їхньому монастирі, картав віровідступників з руської шляхти, та так, що луна котилася аж до Львова і Києва, Варшави і Кракова, — виводив на світ божий пороки їхні таємні, явні перелюбства, жадобу до грошей і маєтностей, жорстокість до селян і міщан. Через ту ненажерливість кидають вони віру батьків своїх і переходять в лоно католицтва, бо там гріхи відпускають за гроші; не ділами праведними, гідними людей і бога спокутують гріхи свої, а затуляються купованими індульгенціями, аби й далі вбивати та грабувати, лити невинну кров людську... Так запально колись промовляв Іоанн Вишенський у

храмі святого Георгія, і всі ченці не зводили з нього очей. А ще припадали до чудотворної ікони святого Георгія та наслухали слова божого з вуст Іоанна послушники монастиря святого Пантелеймона, лаври святого Афанасія, греки, серби, булгари...

Вже як вертали до своєї обителі, трохи зіпсував настрій братам-ченцям загін турецької сторожі на чолі з агою на білому коні. Бусурмани чинять суд земний на Святій горі...

Іван Тесля знехотя почав спускатися донизу, а тоді вже самі ноги понесли через лимонний гайок стежиною поміж розлогі грецькі горіхи до монастирської брами. Побачив спину останнього ченця на ґанку трапезної.

У браму слідом за Іваном увійшли троє з Хіландара, давнього монастиря, заселеного сербами і чорногорцями. Вони спитали ігумена Теодора і стривожено озиралися. Їхні рясни, вигорілі та побілілі від солі, свідчили про довгий шлях морський. Певно, двоє старих і молодий їздили до Константинополя — Царгорода вклонитися Софії, її святим мощам та іконам древнім. Іван пригадував, що був у Царгороді рік тому...

Серби стиха проказали щось отцю Теодорові, озираючись на відчинену браму.

— Кнез... Кнез! — долинув до Івана збуджений шепіт. — Корецькі... турків бранець. Сидить високо на горі... В башті, так. Кам'яна башта над Дарданеллами. Так, віри грецької, правої. Милостивий боже, помилуй его і заступи...

Князь Корецький... Корецький... Колись Іван чув це ім'я. Від Северина, світлої пам'яті, земля йому пухом... Кісточку навіть у землю не поклали, четвертували та кинули собакам тіло батька козацького... Северин Наливайко згадував того Корецького добрим словом як заступника віри православної та козацьких привілеїв. Яким Корецький. Чи не він часом? Або ж родич, син, либонь? Двадцять років минуло... Наче грудка застрягла в Івановому горлі. Важко ковтнув. Той табір над Солоницею за Лубнами... Страшний день, господи, порятуй мене від того і відверни. Десять кричать жінки та діти, а козаків тіснять ляхи, підступне воїнство пана Жолкевського, що тут-таки зламав своє "благородне слово", падають брати-козаки посеред табору, лемент жіночий і дитячий крає серце, та несла пробитися крізь залізних кінних. Сльози, кров, відчай... Йому почувся Оксанин зойк, рвонувся туди — аж стіна ляхів на запінених з кривавими очима конях. Поруч полковник Кремпський без коня, у подертій свиті: "Хлопці, пробиваймося до валу!" Боже праведний, день сьогодні святковий, молитимусь тобі удень і вночі, одведи те страшне видиво, Оксану з малим у купі порубаних. Скільки разів уявляв собі це, хоча й не бачив на власні очі, та від того ще страшніш уявлялося. Господи, впав Іван на коліна просто серед монастирського обійстя, такий прегарний день сьогодні був, явив ти мені свою благодать, чому ж зараз посилаєш ті спомини, змилуйся, боже, над рабом своїм, захисти і заступи!

Брати-ченці підняли Івана з землі і повели до келії.

— Зле тобі подіялося, брате Іване, — казав дорогою чернець Павло, невеликий, лагідний чоловічок, що звав його просто Іваном, а не Іоанном. — Найшла на тебе диявольська спокуса, розум помутила, сили позбавила. Ляж спочинь у прохолодній

келії. Най тебе просвітить, брате Іване.

Його лишили самого на твердому ліжкуві. Іван дивився в стелю, тоді заплющив очі. Молився.

Побачив себе малого на городні Брацлавської фортеці, вліз туди по колоді, стрибав з кліті на кліть, оббіг усю стіну і спинився, зачудований степом і лісами, що лягли до його ніг. Далеко було видно звідси — навколишні села, лани, на яких чорніли маленькі людські постаті з рушницями на плечах — тонюсінькими трісочками. Іванко знав, що то від татарви, але не дуже вірилося, гадав, дорослі й собі граються, як гралися вони, хлопчаки, одні — з міської стіни, діти міщан, інші — знизу, сільські хлопці: кидали грудками, паліччям, камінням зверху і знизу. І розганяв їх його тато — брацлавський тесляр і мостівничий з діда-прадіда, за що й охрестили їх рід Теслями.

Цілий день батько порався біля тих підйомних мостів над ровом круг Брацлава — узводів. Щось допилював, забивав, клепає, законопачував, мастив ланцюги і коліщатка підйомних механізмів, часом брав із собою й сина. Дочку лишав матері на господарювання.

І от Іванко таки побачив татар. Пішака, верхи, на возах до фортеці мчали люди: ті ж селяни, їхні дітлахи, жінки з немовлятами на руках. Ставали мовчазними, як тільки потрапляли за брацлавські стіни. І вже батько та брацлавчани піднімали узводи над ровом у десять ліктів завширшки і п'ять ліктів завглибшки, викопаним так, щоб вершникові було з головою у тій каламутній, застоюній воді. З-за лісу сунула хмара пилюки — хто там, не видно.

У замку били на сполох — бамкав церковний дзвін. Дядьки діставали з комор гаківниці з важелезними прикладами, порох, залізні кулі. Гармаші вовтузилися біля гармат, що завжди були наготові. Хекаючи, дядьки котили важкі колоди — ближче до мурів.

Хмара зупинилася по той бік річки, й Іванко побачив у спадаючому поросі вершників у гостроверхих шапках, з чорними підборіддями. Еге, вони бородаті! За спинами якісь кошелі, вершники виймали звідти дротинки, накладали їх на луки, і вже осами задзижчали над стінами стріли. Брацлавчани попадали долі, хлопців штовхали в спину, і вони, настрашені тими стрілами, плазували до сходів з городні, скочувалися ними, забивалися під кліті. Зойкнула жінка. Татарва посунула до рову, і тоді вдарили по ній стрільці і гармаші. За ровом зчинився галас, лементували продірявлені кулями та збиті ядрами.

Тоді татари не схотіли морочитися біля міста й обминули його, гайнули у відкритий степ шукати легкого ясиру по селах. І брацлавські хлопчаки стрибали у захваті, качалися й борюкалися в пилюці між пивницею та стайнею.

Удруге було страшніше. Страшно! Іванко підріс на парубчака, лагодив з татом узводи, випасав коней, рибалив сіткою. І ось літньої суші під стінами Брацлавського замку застогнала земля. Орда! Цілий день відбивалися брацлавчани, котили на татар колоди, ядрами кололи їм голови, обливали окропом, але ті лізли через рів, поранені коні тонули в ньому, затягуючи і бородатих вершників, але інші лізли й лізли, як

сарана, дерлися на стіни, і міщани бралися до шабель, списів, протинали ворогів, стинали їхні голови, і татарва відкотилася, але не пішла геть, отаборилася на ніч під замком. І опівночі вїйт брацлавський і рада міська ухвалили: жінкам і дітям вибиратися до лісу підземним ходом. Гірким, тоскним було прощання з татом, Іванко хотів лишитися поряд з чоловіками, й страшно було... А мати затулила його, і батько мовив: "Хай іде".

Коли за два дні вщухли згуки битви і біженці вибралися з лісу, то побачили над беззвучним містом зграю крикливих круків... Заголосили жінки, зарюмсали діти, побігли, падаючи, до мурів.

Орда пішла, не лишивши живим нікого.

Незадоволено закаркали чорні птахи, коли довелося їм злітати з тіл забитих, всілися на гостроколи та вежі, пильнуючи людські розпачливі постаті, нахиливши дзьобаті голови, наслухали людського лементу і плачу. Батько лежав, незручно вивернувши руку з шаблею, у вусі стриміла татарська стріла. Очі геть видзьобані...

Господи, дай сили, наверни до міці духу твого, даруй мир і спокій душевний чоловіці твоєму...

— Брате Іоанне, тебе хоче бачити отець Теодор.

Іван розплющив очі. Над ним стояв брат Павло, і оце його "Іоанне" мало означати, що ігумен кличе в нагальній справі.

Вони перейшли просторе подвір'я, засаджене кущами троянд, грядками часнику і цибулі, витерли ноги на високому ґанку. За дубовими дверима, за передпокоем, відкривалася велика зала, де вже сиділи ченці й отець Теодор на чільному місці. Усі підвелися, повернулися до іконостаса, перехрестилися, й отець Теодор, а за ним решта почали молитися, б'ючи земні поклони, врїзнобій та голосно, і кожен — впевнено вимовляючи слова молитви, яка читалася щоразу, як починалася нова справа і потрібне було благословіння господнє.

Намагаючись не шелестіти довгими рясами, всі чинно повсідалися на ослонах, знаючи, що розмова зараз буде світська, житейська, інакше збиралися б у храмі святого Георгія перед чудотворною іконою.

Іван побачив, що не всі ченці монастиря тут, далебі, не всі. А отець Теодор, погладжуючи срібного хреста на грудях, мовив:

— Браття мої во Христі! Скликав я вас, аби дати раду усім монастирем, щоб зачинати діло разом і разом держати відповідь перед Господом. Дійшла до нас чутка, що в битві з військом нехристів на полях волоських побито і забрано до полону багатьох людей віри православної, серед них князя руського Самійла Корецького. Свята гора — то вуха й очі православного світу. Ми знаємо, що Самійло Корецький боронив у Волощині наслідника господаря молдавського, його молодшого сина Олександра Могилу. Діло праведне, угодне нашому Господові і всьому світові православному! — Ігумен перехрестився тричі. — Князі руські Корецький і Вишневецький вигнали підніжка бусурманського Томшу з молдавського господарства, і султан турецький запалився супроти них люттю страшною. А ще султан дорікав королю польському за

сваволю козаків запорозьких Конашевича-Сагайдачного, котрі пограбували нинішнім літом невільничий ринок у Кафі...

Ченці заворушилися на ослонах і знову заклакли.

— Султан послав у Волощину Іскандера-башу з 10 тисячами, і той погромив військо князівське. Отаке, браття, подіялося на світі!

Всі мовчали, хоча новина про козацьку витівку багатьом припала до душі і ніби пригасила неприємну звістку про полон князя Корецького.

— Господь бог закликав нас у заповідях своїх не лише молитися — нести в душу свою слово боже, але й дошукуватися правди в діяннях і словах людських, очищати зерно правди від лузги облуди й користі. Бусурмани осквернили віру Христову, вибили до ноги християн, а князя шляхетного, православного закули в ланцюги й тримають на безлюдді в кам'яній вежі, що височіє над Дарданеллами. Я закликав вас сюди, браття, аби порадитися, що чинити нам, слугам господнім і охоронцям віри православної.

Іван слухав усе те і не знав, куди хилить отець Теодор. Що можуть вдіяти вони, беззбройні слуги божі, проти ощерених шаблями, списами та пістолями турецьких вояків, яких боїться увесь світ? Торік на константинопольському ринку він бачив своїх — козаків, молодичь, підлітків з Поділля і Черкащини, і серце кров'ю бралось, плакали очі — але що вдієш супроти могутньої Порти в самісінькому її лігві?

Так само думала й решта, бо ченці тяжко зітхали, совалися в кріслах і приречено шелестіли звичні слова: "Все у руці божій..."

Але ігумен Теодор не вгавав.

— Свята гора Афонська — не тільки вуха й очі віри православної, а й душа її, а хіба не душа скеровує десницю нашу? Ніхто інший, як анахорет афонський Іоанн із Судової Вишні, доки не усамітнився в печері, вів полеміку з латинянами, писав послання на Україну до людей православних. І тими діяннями своїми, вустами реченими, відвернув багатьох дітей господніх від спокуси католицької, від лакомства нещасного...

Закашлявся старий чернець брат Михайло, колись у світі князь Збараський, що оселився на Святій горі, заповівши маєтки свої дочці, а гроші — церкві, та зрікшись сина свого Юрія, що перейшов у католицизм. Подовгу простоював навколішки перед чудотворною іконою святого Георгія, все нашіптував і благав господа за свої гріхи й синове віровідступництво...

— Мислю, браття мої, що конче необхідно визволити князя руського, роду шляхетного, віри православної. І поміркувати треба, як теє зробити, — прокашлявшись, мовив старий чернець брат Михайло.

Отця Теодора ніби і не здивували його слова. Приплющився на мить, хитнув головою, поправив хреста під широкою бородою.

— Козаки запорозькі відбили тисячі невільників-християн у турків, пробралися до самої Кафи, хоча турецькі каторги[1] пильнували їх удень і вночі. Нам же, ченцям афопським, турки не боронять плавати у водах Порти...

Усі мовчали, тільки старий брат Михайло нетерпляче кахикав і совався на місці.

— Брат Іоанн у світі козакував і, може, хоче нам щось сказати?

— Правда твоя, отче Теодоре, — озвався брат Іван. — Козакував із славної пам'яті Северином Наливайком, оборонцем віри святої та правди людської від сваволі лядської. І звався у світі Іваном Теслею. Марширував пліч-о-пліч з Петром Сагайдаком, теперішнім отаманом козацьким Конашевичем-Сагайдачним. Давно те було, давно... І башту над Дарданеллами, де закуто князя Корецького, знаю. Торік, плаваючи до священного Константинополя, зупинилися ми на ночівлю поблизу тієї кам'яної вежі на стрімкій скелі. І стежку вивідали... Варта турецька там нечисленна, місце безлюдне, дике. Можна спробувати.

— Я попливу з тобою, брате Іване, — скочив з ослона брат Михайло. — На святе діло покладу решту днів своїх, а як потрібно — і голову.

Іван подумав: "Молодшого б когось, старий уже брат Михайло..."

— Може, ще хтось скаже, брати мої? — обвів усіх поглядом ігумен Теодор. Але всі мовчали. — Шкода, сан мій і обов'язки тут, у обителі божій, не дозволяють мені пристати до братів Михайла та Іоанна. Шкода!

І тут зарипіла лава під братом Павлом.

— Най поїду з братами Михайлом та Іоанном. Най — Його відчайдушний жест промовляв про боротьбу душевну.

Тут би іншого чоловіка, подумав Іван, рішучого і дужого, надто непоказний та м'який брат Павло. Та любив він брата Павла, як нікого серед ченців, тому хай буде, як той хоче. Так спокійніше. Утрюх силою не візьмеш кам'яної вежі, тут хитрістю треба брати. Зіло хитро...

На ранок від тихої заводі Святої гори відплив невеликий вітрильник з трьома ченцями у напрямку острова Лемнос, щоб звідти податися в протоку Дарданелли і пристати в затоці Золотий Ріг, уздовж якої розлігся пишний Стамбул — Константинополь, столиця Порти для мусульман, і патріарша обитель — для православних. Нічого дивного не було в тій подорожі. І турецька сторожова галера не звернула уваги на чернецький вітрильник. Хай собі плывуть і моляться своєму Христу.

На дні ж човна, прикриті товстою повстю, лежали п'ятдесят ліктів линви у два пальці завтовшки, барило міцного вина, харчі та три мушкети і шкіряні порохівниці. А ще згорнуті в тугий сувій ряса чернецька і клобук. Інколи, як хтось із ченців перехилився через борт, під чорною рясом окреслювався довгий кинджал...

А у високій вежі на безлюдному березі Дарданелл гинув у неволі князь Самійло Корецький. Тільки у загразоване віконце бачив трохи світу — небо і море, яке зрідка перетинали турецькі каторги чи вітрильники рибалок. Навіть скелясте підніжжя вежі було неприступне його окові, часом здавалося, що фортеця плаває в морі, і, коли здіймався шторм, Самійла нудило, він тікав од віконця, забивався в куток, лягав на свого вогкого жупана. В башті було холодно завжди — ось уже третій місяць, відколи князя привезли сюди із Стамбула, призначивши за нього небувалий викуп. Поки дійде та звістка до батька... віддаси тут богові душу. На землі літо, та у цьому піднебессі — зимно. А що ж то буде восени та взимку? Маленькій грубці в стіні не нагріти цієї кам'яниці...

Турецька варта з десяти нехристів не знає ні польської, ні латини, ні української, ні волоської — спробуй з ними про щось домовитися! Тричі на день вносять їжу та трохи поганенького вина. Хоча б раз пустили на волю, на сонце... Воля! Зубами б прогриз стіну! Борода віросла, як у архімандрита, вуса опустилися, навіть люстерка не дадуть, аби глянути на себе.

Самійло ліг на лаву, склав руки на грудях.. Веселе, безтурботне життя було там, на Вкраїні, коли не знав цього клятого волоського господарства, тривожних днів та ночей, Іскандер-баші, смерті товариша, з яким пиячили і волочилися за гарненькими панночками, товариша по війську — князя Михайла із роду Вишневецьких, на його очах порубаного бусурманами...

У волинському замку Ружинських він і Михайло прибирали галантного вигляду, манірності і напередими сипали по-польськи, знали, господарям та їхній юній дочці то приємно. "Пшепрашам паненку", "дзенькуем бардзо" — тільки й чути було. Стрий панночки Магдисі — Роман Ружинський не дарма ходив на Москву разом з крулевичем Владиславом. Поживився там добряче, навіз московського срібла, рубінів та кришталю, шуб соболиних, ведмежих шкур... А скільки золота! І всі йому корилися в поході: і князь Адам Вишневецький, і каштелян київський Сапега, і сам царевич Дмитрій слухався його... І раював по тому, улаштовував бенкети, молився в новому фамільному костюлі, одягав свою улюблену небогу Магдисю в найкоштовніше.

Прийняв католицтво з рук самого папи римського і не журився, не карався сумлінням, королівська родина одразу ж наблизила його до себе...

Усі, хто кидає православ'я, ще більше багатіють, бо король дарує їм грамоти на нові землі на південь і на схід України, будують там замки, беруть чинш з міщан і селян, який схочуть...

І приятель з дитинства Юрій із Збаразьких перейшов у католицтво, хоча батько і позбавив його спадщини. Та, видно, милість круля Речі Посполитої значиміша за батьківське благословіння, бо вже будує князь Юрій кам'яний замок над Бугом...

Він же, Самійло Корецький, мусить воювати собі слави мечем і власною кров'ю — бо православний. Добре його батькові Іоакиму Корецькому триматися дідівської віри, адже всі його друзі, старе покоління, дістали маєтки в спадок чи нажили ще за короля Баторія — терпимого щодо віри, який, за переказами самого ж батька, вважав усіх підданих дітьми своїми, незалежно від того, чи моляться вони під орган, чиї без нього... Добре було батькові з товаришами з'їжджатися десь у старого князя Василя-Костянтина Острозького в міцному замкові, писати разом листи до короля на захист православних братств, друкувати в Острозі книжечки тією ж мовою, що і за Великого Князівства Литовського, тією мовою, що нею розмовляють зараз хлопці, на Україні та козаки... І сам старий любить, коли його величають паном Якимом, а не Іоакимом. Йому добре! Бо має ім'я, становище в світі, землі. Та вже син того ж таки поборника православ'я князя Василя Острозького Януш прийняв католицтво, підпирав єпископів-уніатів і за те від старости білоцерківського піднявся до воєводи Волині, а далі став аж краківським каштеляном!

Православні, католики, протестанти, а тепер ще й уніати... А колись була одна віра — Христова. Він читав про це в старій книжці з батькової бібліотеки. І одна була церква — християнська. І не було різниці в обрядах і догматах. Та й справді, чи не однаково, як тебе хреститимуть, — викупають у купелі чи просто побризкають святою водою? Або ж миропомазання — чи відбути його немовлям чи хлопчаком? А причащення — або ж єпископ до тебе підійде з чашею, а чи ти до нього? Все те байдуже. Бог єдиний і для православних, і для католиків. А що православ'я не визнає папи римського, яко намісника Христа на землі — то хто ж із живих людей не без гріха, не без слабості людської? Католикам не вільно самим читати Біблії. І хай. Не кожен здатен витлумачити святе писання. Он у протестантів — що не віруючий, то і "пророк", бо всяк читає Біблію на свій лад.

Зате католицька церква поблажливіша до гріхів. Вікарій у маєтку Ружинських казав, що можна купити індульгенцію, по якій сам папа відпустить тобі усі гріхи! Адже він намісник божий, і його вустами і рукою промовляє сам Господь. Та що там — кажуть! Самійлові показував такий папір його дядько потай від батька і діда. А тепер той дядько — воєвода волинський!

А ще питала Магда Ружинська, як вони з Михайлом можуть годинами вистоювати богослужіння в своїй церкві, в той час коли в костьолі є лави для сидіння і грає орган, цей голос божий солодкозвучний.

Магда була з ним лагідніша, аніж з Михайлом Вишневеньким. Може, через це Михайло якось порадив не дуже їй вірити. Мовляв, її дід, Кирик Ружинський, вславився небаченою жорстокістю, переслідуючи Наливайка та його козаків, перевершив самих поляків...

Та яке йому діло до старого Кирика Ружинського та козаків?

Востаннє він бачив Магдисю Ружинську по смерті її стрия. І то вже була не просто гарненька панночка у високому корсеті та довгій оксамитовій сукні з пишним коміром-крезом і гудзиками-перлинами, а багата наречена... Вона жалкувала, що не можуть вони вдвох помолитися за душу її славного дядька Романа Ружинського, сидячи рядком у костьолі. І так це було мовлено, приязно і докірливо водночас, журливим голосом і з надією в очах — колись-то вони будуть поруч усюди... О, якби йому вибратися на волю!

Князь заплющив очі, лежав на лаві непорушно. Якби вирватися з цього піднебесного льоху, він почав би інше життя! Чому немає жодної звістки від батька чи брата? Невже князівський рід неспроможний викупити його, княжого сина, з неволі?

Самійло підвівся з лави, підійшов до віконця. Припав до ґрат. На морі було тихо. Жадібно вдихнув тепле солонувате повітря. Звиклі до напівтемряви очі засліпило біле вітрило на синій воді. Вітрило не перетнуло малого простору у віконці, як бувало завше, а настирливо маячило перед очима і потроху більшало. Кого це принадив забутий богом берег?

Батько! Посланці від нього! Нарешті! Самійло побіг до дверей, ударив чоботом залізну обшивку, ще раз — сильніше, та ніхто не обізвався.

Знову припав до віконця, стежив за вітрильником, видивляв три темні постаті на

борті. Хто це? Може, брат? Але той не любив похмурого вбрання. І що не турки чи грецькі рибалки — це очевидно. Хто ж вони такі?

Потім вітрильник зник з очей, видно, пристав до берега. Князь Самійло бігав по кам'яній клітці — серце мало не вискочило з грудей. Чого їх так довго немає? О, йдуть! Ні, здалося. Та ні, таки хтось піднімається крутими сходами. Зупинився. Кроки наближаються... чи віддаляються? Невже не по нього? О, знову кроки. Так, ідуть! Ідуть-таки батькові посланці! Воля!

Застиг під дверима, притулився до холодного, слизького заліза грудьми. Воля...

Зарипіли засуви, попадали з глухим бемканням клямки. Самійло ступив убік. Двері розчахнулися і... серце впало, занило.

У дверях стояв турок, далі ще один, озброєний списом, з пістолетом за поясом. Перший увійшов до темниці, поставив на лаву глек і клуночок. Мовчки вийшов. І коли Самійло рвонувся за ним, настрикнувся на спис. Двері зарипіли, заклацали клямки і засуви.

— Сійте! — крикнув Самійло туркам, та крик його вдарився у залізні двері. Кроки на сходах швидко віддалялися... Занімілий, спустошений князь сів на лаву. Отакої... А де ж викуп чи принаймні звістка про нього?

На лаві стояв зав'язаний глек. Самійло байдуже розв'язав його, зазирнув усередину, понюхав. Вино... Чи не отруєне часом? Поклав на коліна клунок. Розпустив різки великої хустки. В'ялена риба? Хліб? Апельсини? Від кого?

Гризнув рибу, розламав хлібину. Всередині — папірець.

Кирилицею, рука незнайома. "Князю, прийми дарунок незначний. Скоро повернемося. Чекай. Святий Афон". І все? Який Афон?

Самійло кинувся до віконця. Не зводив очей з моря, чекав, аж ноги затерпли. Зрештою з'явився десь із-під башти вітрильник і три чорних постаті на борту. Щось блиснуло на одній постаті — маленька сліпуча цяточка, і Самійло зрозумів: хрест срібний, а чорне вбрання — то ряси. Слуги божі... Звідки? Святий Афон... Так, десь тут у турецьких водах, певно, недалеко, знаходиться древній православний Афон. Самійло багато чув про нього від батька — про угодників афонських і проповідників слова божого.

Самійло відпив трохи вина. Ого! Це не розбавлена бурда, якуносять йому турки, аби не здох від голоду і спраги.

Справжнє, міцне вино. Приклався ще. Заїдав пахучим хлібом. Як у батька з матір'ю...

А коли ж викуплять? Може, через них пришлють гроші? Чекати... Скоро повернуться... Це надія! Про нього знають! Тепер він чекатиме і місяць і другий, скільки треба. Голод і холод не зломлять його.

Надія зогріватиме дужче від тієї грубки в стіні.

Самійло припав до глека, пив жадібно.

За якусь хвилину, зморений вином, міцно спав у кутку темниці на своєму жупані.

А за тиждень чернецький вітрильник знову заманив перед вежею-в'язницею.

Побувавши у Царгороді — Константинополі, помолившись святим мощам у Софійському соборі і відстоявши молебень во здоров'є раба божого Самійла, благословенні самим патріархом, троє афонських смиренних ченців вертали назад. І природним було бажання ще раз провідати свого одновірця, підняти його дух, підкріпити тіло. Турецька варта дивилася на це спокійно. На тих харчах, що їх двічі на місяць привозила морем галера, довго не протягнеш, а за бранця призначено великий викуп, і як пришлють гроші, якась дещиця перепаде і їм, вірним слугам Іскандер-баші.

Старий чернець Михайло лишився в човні, а двоє молодших — Павло та Іван — крутою стежкою рушили вгору поміж скель і осипів каміння. Біля підніжжя вежі спинилися перепочити, Іван обережно спустив з плечей барило з вином, а Павло поклав на землю чималеньку торбу.

Старий Михайло стежив за ними і нервово скуб бороду. Як то вийде в них, і чи не доведеться тікати звідси самому, як наказали Іван і Павло, якщо їх викриють і схоплять? І чи не вартує десь у засідці турецький човен? Обдивився берег, усі маленькі затоки. Ні, не видно. Очевидно, турецький ага обачний чоловік, бо не лишив варті якогось суденця, — аби не втекли морем, кинувши в'язня і цей безлюдний скелястий берег без жодного деревця. Сама вежа як палець стирчить над морем, а з другого боку її підпирають стрімкі гори.

Брат Михайло, забувши про своє лихо, що не відпускало його, було з ним завжди і всюди, стежив за вежею, вдивлявся в малесеньке віконце на вершечку. Нівроку вежа! В самісіньке небо. Чи вистачить тієї линви, що несе її в торбі брат Павло, і, головне, як передати її князеві?

Лишалось чекати, все віддати в руки божі і сподіватися на його милість...

Час спливав поволі, вже й очі братові Михайлу заболіли, та ось нарешті з дверей вежі вийшли брати Іван і Павло, вже без барильця, з трохи тоншою торбою. Їх супроводжувало п'ятеро озброєних турків. Швидко наближалися, донизу йшли легко, аж бігли; а позаду брязкали, перечіплювалися об каміння турецькі шаблі.

Турки мовчки дивилися, як сідають ченці, беруться до весел.

— Назад, у бік Царгорода, — кинув Іван, і всі троє налягли на весла, день був без вітру.

— Чом не додому? — спитав Михайло.

— Мовчи, брате. Хай, відпливемо трохи.

Турки і берег віддалилися, і брат Михайло, покинувши весла, помацав торбу.

— А линву? Забули? — скрикнув Михайло.

— Ні, не забули, брате. Ні до чого йому линва, — сказав Іван, сильно веслуючи. — Треба відплисти з їхніх очей. Хай заспокояться нехристи.

Говіркіший Павло розказав усе як було. Турки не хотіли пускати до князя. Брат Іван показав їм на вино, мовляв, усе ваше. Минулого разу один глек з вином передали для бранця, а другий — варті. На десятьох — то було лише губи вмочити, та й пити їхній закон не велить, але бусурмани розібрали, що то за винце. І сьогодні задоволено зацокали язиками, погодилися провести ченців до князя. Крутими покрученими

сходами, що вели з нижньої зали, де жила варта, дерлися наверх п'ятеро охоронців, а за ними Павло та Іван. Брат Павло дивився на турецькі п'яти, як вони мелькають перед його носом, а брат Іван обдивлявся навколо, лічив сходи і віконця, мацав запліснявілі, холодні стіни, а як підійшли до дверей, швидким поглядом окинув усі засуви та клямки з металевими шкворнями. Замків, які треба відмикати, на дверях не було.

Двері відхилилися. До них кинувся худий, зарослий, як чернець, у брудній сорочці князь Корецький. Та між ними стояла варта. Ще внизу Іванові та Павлові наказали мовчати, не озиватися до ув'язненого.

— Від кого ви, святі отці? Від князя Іоакима Корейського? — гукнув до них через вартових князь.

Тим часом брат Іван устиг побачити усю темницю, її нехитре прибранство, віконце і подумати, що навряд чи князь вилізе в той малий отвір, навіть якщо перепиляє ґрати. Через віконце не вийдеш... Забрав у брата Павла дарунки, пакунок з ливною лишив у торбі, а на лаву поклав менший згорток — сир і грецькі горіхи, їжу поживну.

Низько вклонився князеві, а коли підвів голову, глянув у вічі бранцю пильно й багатозначно. Чекай, брате князю, визволимо.

— Викуп! Викуп...— уже тихіше говорив розпалений Корецький і зціпив уста, бо зрозумів погляд дебелого ченця.

Іван швидко пішов з темниці, аби чимось не виказати свого наміру. Павло слідом здивовано смикав його за рукав. Та Іван наказав: "Мовчи".

Коли височенна прибережна скеля затулила від них вежу-в'язницю, ченці пустили свого човна до берега — у затишну смарагдову затоку. Тут Іван виклав свій намір.

І ось перша зоря на небі. Біле вітрило спущено, ченці щосили веслюють назад.

Берег зустрів їх таємничою темрявою. На тлі зоряного неба зловісно стриміла зубчата вежа.

Брат Михайло залишився пильнувати човна, Іван та Павло, нечутно ступаючи, розтанули в темряві берега.

І тут стара біда запосіла Михайлову голову. Син його, Юрій, перекинчик. Не зміг старий укріпити синів дух, звабила того пишнота лядська... І чи пізнає його, колишнього князя Збараського, молодий Корецький? Не хотілося б. Ой, не хочеться! Розпитуватиме про свого однолітка Юрія, з яким бився на дерев'яних шаблях у дитинстві, лазив у пущах волинських, виривався на батьківських конях у дикий степ. Давно те було, та Михайло добре усе пам'ятає. Як з'їжджалися в його Збараському замку чи у князя Василя-Костянтина Острозького роди князівські, києво-руські, показували молоді книжки з гербами своїми родословними, древами від самого Ярослава Мудрого, літописи давні, радилися про примноження слави своєї, як протистояти зазіханню польської шляхти на землі українські, як боронити церкву святу Володимирову православну, — й усі хлопці жадібно слухали старших, очей не зводили, в іграх називали себе Святославами чи Мономахами, а тепер... В очі не глянеш молодому князеві Корецькому. Що робить його син, Юрій, поки сип Якима Корецького, вірний дідівській та батьківській вірі, страждає за праведне діло?

"Господи, оборони, помилуй, виведи князенка на волю, живота свого не пожалію..."

Цікаво, менший це чи старший син князів? Було їх двійко — порічні, одного Іваном кликали, другого Самійлом, а якого саме — забув... Та дарма, може, скоро побачу-таки. Тільки б Самійло не впізнав старого Збаразького, аби сорому за власного сина не множині.

А на вежі тихо. Жодного звуку. Де зараз брати Павло та Іван? Чи не зніметься раптом, крик, бойовисько нерівне? Тоді й він, старий Михайло, скочить на берег і побіжить на галас з кинджалом наготові, хоча брат Іван наказував сидіти в човні будь-що.

І от кроки, осипання камінців, важке дихання — три постаті вимальовуються з темряви. Князенко з ними! Мовчки перевалюються через борт, останній штовхає човна з мілини, старий Михайло допомагає йому.

— Молюся, брате Михайле, господу нашому за щасливий кінець! — вигукує Павло.

— Тихо! — сичить брат Іван та, схаменувшись, пошепки додає: — Кожен хай творить молитву в собі.

Троє налягають на весла, а четвертий забився на дно човна і тремтить, чи від радості, чи з переляку. Брат Михайло вдивляється в нього, але обличчя не вирізняє. Хай. На світанку роздивиться. А зараз на весла! Подалі від страхітливої вежі, що громадиться на небі, понад горами, і ніби дивиться на них і переслідує їх очицями-зубцями. Подалі від її лихого ока!

Так вони плывуть, і вже плечі й руки німіють, піт заливає очі, і брат Михайло, найстарший, проситься:

— Брате Іване, напнемо вітрило, бог послав нам попутний вітер...

Іван з Павлом ставлять вітрило, а Михайло шукає в закутку барильце з вином, жадібно ковтає, підносить князенкові:

— Випий, князю, підкріпися.

Але той не чує, спить, загорнувшись у товсту повсть.

— Хай поспить трохи, а на світанку перевберемо його в чернецьку рясу — подалі від лиха. Раптом каторга турецька, — каже Іван.

А Павло взахлин починає оповідати, як визволяли князя. Як тихо-тихо відчинили рипучі двері до нижньої зали, як скрадалися повз сп'янілих і міцно послулих турків, — барило з вином афонських ченців переможно бовваніло у темряві на столі. Як Павло перечепив турка, але той лише закашлявся уві сні, як навромацки дерлися сходами, як відсовували важкі засуви і звільняли клямки на дверях до в'язниці...

А князь уже чекав на них, не спав.

Найстрашніше було потім — знову пройти тією залю і прослизнути у прочинені двері, зарипіли-таки, клятї, наостаннє!

Та все це позаду. Аби не було погоні. Та звідки їй бути, адже у варті немає навіть човна, а галера турецька з припасами прийде за кілька днів, — за цей час вони вже будуть на Святій горі!

На світанку брат Михайло роздивився князенка — так, це був син Якіма Корецького, викапаний батько замолоду, але який — старший чи молодший? Та не питаєш в нього, бо викажеш себе, пізнає, почнуться спомини, розпитування про Юрія...

Так зайнявся день, і четверо чоловіків у рясах зустріли його з тривогою і надією, сподіваннями на милість божу. Говорили мало, налягали на весла, допомагаючи вітрилу, брався до весел і князь Корецький, та захирів у в'язниці, ненадовго ставало йому сили, і ченці забирали в нього весла, наказуючи лягати на дно човна і спочивати.

Князь теж не мав охоти до балачок. Якось почав говорити польською, то брат Іван глипнув на нього по-вовчому, а брат Михайло відвів очі, і зрозумів князь, що їм це не до шмиги.

Певно, що з хлопів простих ці ченці.

З хлопів чи міщан незнатних або ж козаків. Про що з ними балакатиме родовитий князь? Старшого ченця, брата Михайла, колись вій ніби бачив, знайоме обличчя, напружував пам'ять, але так і не згадав. Мабуть, з челяді якогось пана. Бог з ним!

Вони остобісіли йому ще в поході на Волощину, коли батько спорядив йому загін з отаких хлопів, а в дорозі приставали до них усякі волоцюги з міщан чи селян, які не хотіли триматися домівки, коритися своєму панові, хотіли здобичі і вільного життя, і він мусив терпіти їхню сваволю, їхні вимоги, панібратство, щоб прийти у числі й силі у Волохи, на господаря Томшу — турецького попихача. А славно вони хазяйнували на Волощині з князем Михайлом Вишневецьким, і молодий господар волоський Олександр Могила в усьому прислухався до них, радився, прислав їм кращі вина і молоденьких агнят на заріз. Славно, та мало!

А брата Івана ті кілька слів, зронених князем, навернули на спогади непрошені, заховані в глиб душі, страшні спогади війни з ляхами, подробиці якої не стерлися за двадцять років, а ніби стали ще виразнішими, кривавішими.

...Міст через Сулу. За спиною на високій горі — Лубни, попереду — болото, річечка Солониця, притока Сули, а десь там, за лісами, має бути новий замок князів Вишневецьких, куди поспішають зараз козаки, сподіваючись на прихильність Вишневецьких до людей православних. Там, у замку, за стінами мурованими, можна відбитися від ляхів, пересидіти цю лиху-годину, а далі, як випаде удача, податися й на Запоріжжя, на Січ.

Треба усіх переправити через міст, а тоді знищити його, бо от-от наскочить польська кіннота. Напевно, вона вже в Лубнах. Северин Наливайко, обраний за гетьмана козацького замість пораненого Шаули, запорозький отаман Лобода і полковник Кремпський на конях гарцюють на мості, підганяють своїх людей. "Поспішіть, хлопці! Гей, веселіше, козаки, бо вже ляхи наступають на п'яти! Гей, гей, музики, а ви чом носи повісили?" І справді, довбишева конячина ледь переставляє ноги, тягне пузаті "котли" — барабани, і сам довбиш запилюжений, смутний, а ще недавно так хвацько вистукував козацького марша, й сурмачі підспівували йому, і корогви козацькі майоріли над музиками...

Уже два тижні, від Миколи Чудотворця, в поході, спекотливий травень, повсякчасні нальоти польських драгунів і гусарів, позаду важкі переходи від Білої Церкви, від Трипілля, поляки не дають і дня відпочити, наступають на козацький табір, а він усе відкочується й відкочується на схід, в обозі жінки козацькі й діти, череди овечок, усіх їх прикривають козаки своїм тілом, своєю головою. Немало вже наклало головами, та не можуть стримати козаки дужчого числом і арматою польського війська. Аякже! Мало не вся Річ Посполита озброїлася проти козаків. І військо коронне з Жолкевським, і загони князя Кирика Ружинського, брата загиблого ватажка козацького, славного Богдана Ружинського (брат пішов проти справи братової, чи не кінець світу вже настає?), а ще на підмогу їм литовське панство, яке веде князь Огінський, а ще брацлавські пани із своїми військовими дружинами на чолі зі Струсем — старостою брацлавським, — усім їм залив сала за шкуру Наливайко з хлопцями. І великі пани й паненята, усі ті ляхи-прищі на тілі українському, що їх припекли були козаки-наливайківці. Та росли з новою силою і завзяттям! Хіба могли вони змиритися, витерпіти, що хлопці Северина майже два роки господарили у Брацлавському замкові і навколишніх містечках? А сам він гуляв по всій Україні, збирав контрибуцію з шляхти, харчові припаси з комор їхніх, зваблював хлопів панських, усякому було вільно пристати до нього й мандрувати аж до Криму, чи Молдавії, або ж до самої Угорщини і повертатися додому з шаблею і пістолетом при боці, не платити панові чиншу, не давати збіжжя та сіна.

Або наскочити на Луцьк, саме коли там був ярмарок і сеймик, коли туди з'їхалася уся волинська шляхта, купці іноземні, і розігнати той сеймик?

Або скарати на горло поважного пихатого езуїта-ксьондза, який промишляв тим, що крав у православних міщан немовлят і вихрещував їх у католицьку віру, як це було у Бобруйську?

Терпіли пани-ляхи наливайківців до часу, поки військо королівське воювало з Туреччиною.

А тепер, відчувши силу за собою, кинулися переймати козаків-лотрів, гриців-свинопасів, аби не втекли ті через Дике поле на Січ далеку й неприступну, щоб вибити їх до ноги, сваволлю хлопську викорінити. І рубали козацьке тіло нещадно, як тільки допадалися до нього, і садовили на палі спійманих хлопів-бунтівників для науки решті хлопській.

Багато козаків наклали головами під Трипіллям. І старий сотник козацький Сасько, що його так прозвали за шепелявість, і курінний Дрига, і козаки-відчайдухи Грім, Таран, Ніс, Чепіга, Драч... А гетьманові Шаулі ядром відірвало руку. І ось тепер виснажені козаки переходять міст через Сулу, вузький і довгий, як драбина до раю, по шестеро в ряд, та ще не одна сотня купчиться біля мосту, на лубенському боці, і Наливайко, Лобода та Кремпський намагаються дати їм лад. А ті, що перейшли, вибирають сухі місця, узвишся, де поставити уже переправлені гармати, навідуються до обозу, до дітей своїх і жінок.

Тривожний гомін у козацькому таборі. Усі дивляться нетерпляче на той довгий міст

— коли ж усе товариства перебереться сюди, аби разом спішно рушити до замку князів Вишневецьких. Де він, той замок? Кажуть, за лісом. І чи просторий, чи помістяться в ньому кілька тисяч козаків? Хтось із людей Вишневецьких запевняє, що то великий замок, тільки б дістатися.

Іванові Теслі хоча б одним оком глянути на Оксану й малого Петруся. Як їм ведеться на протилежному боці? Та його курінь мусить бути при Наливайкові тут, на лубенському боці.

— Ворушіться, панове козаки! Ляхи на горі! Шикуються! Гляньте, зараз ударять!

І справді, біля крайніх лубенських будинків з'явилися вершники з крилами за плечима у блискучих шоломах і латах.

Козаки підтюпцем побігли мостом уже не по шестеро, а скільки протовпиться, аж дерев'яні дошки риплять, прогинаються, Іван з острахом дивиться то на Лубни, то на протилежний берег, то на Наливайка:

— Батьку! Дозволь і моєму куреню переправитися.

Наливайко махнув рукою і направив свого коня на міст. Лобода, Кремпський поскакали слідом, між ними бігли козаки.

Хто був далеко від переправи, кинувся у Сулу. Холодна ще вода, та сотні тіл козацьких збурили річку.

А згори уже мчали крилаті драгуни із списками напоготові.

Іван біг мостом, важка рушниця боляче била по плечі, шабля плуталася в широких холошах, він озирався назад — встигне перебігти чи рубане його, як капусту, крилатий лях? Біг, уже й повітря забракло в грудях, задихався, чи скоро кінець цьому клятому мосту, хтось із товаришів упав, Іван зупинився, роздивився, що то козак сусіднього куреня одноліток Петро Сагайдак, простягнув йому руку. Блиснувши крупними зубами з-під чорного вуса, Петро гукнув уже стоячи: "Я сам!"

Вони побігли поряд, позаду ще кільканадцяттеро козаків тупотіли, і ось нарешті бильця мосту обриваються, отже, й кінець йому, хай він тепер западеться під ляхами! Козаки вскочили за спини своїх товаришів, які вже приготувалися до бою, наставили рушниці на міст. На тому кінці мосту розляглися лункі удари копит. У бойовім лаштунку по двоє в ряд мчали блискучі польські вершники.

Що було далі — Іван пам'ятає погано. Як у задушному сні чотириногі залізні потвори лізли на козаків, падали під їхніми кулями, коні іржали, металися по мосту, та потроху витискували їх на цей берег задні; уже дехто з легких гусарів верхи перепливає річку, ковзається на багnistому схилі, та виповзає-таки, видряпується на суше, більшає ляхів на цьому березі, обступають козаків, рубаються й верхи, і пішо, а на рівному місці обставляється возами, укріплюється козацький табір, викочують коліщаті гармати на горбки. Не пам'ятає Іван Тесля, як і він опинився за двома рядами возів, за прикриттям козаків, у безпеці.

Ніч минула спокійно. Уночі козаки хотіли знятися та рушити до замку Вишневецьких, але ворог обліг їх довкруг.

Почалася страшна облога — тиждень, другий, всі дні на один схожі, вдень —

чатування з рушницями біля валу з возів, і на годинку не відійти; коронне військо Жолкевського з одного боку, литовці Огінського — з другого, шляхта під рукою Кирика Ружинського — з третього, загони старости брацлавського пана Струся — з четвертого. Пастка. Коні й вівці вже геть виїли пашу в таборі, до річки Солониці по воду можна спуститися лише вночі.

Падає худоба від спраги й голоду. Кричать малі діти, плачуть жінки, їм відвели середину табору, але й туди дістають ворожі гармати — ляхи ядер не шкодують. І часом розтинають повітря розпачливі жіночі зойки, і тоді завмирають серця козацьких стрільців... Кого вбито, чи не його дитя?! Та не можна покинути свого місця, поляки тільки й чекають на це...

Щоночі прибігала Оксана до свого чоловіка, покинувши малого на якусь жінку, і говорила: "Живий-здоровий наш Петрусь! Держися, Іване! Держіться, хлопці, відбивайте ляха, бо виріже нас усіх упень..."

Щоночі ховають козаки своїх товаришів і не стає сили насипати високі могили. Цілісінький день стріляють польські гармати, ядра з шипінням залітають у козацький табір, рвуть біле тіло, стинають голови.

А польний гетьман Жолкевський шле перелисти через гінців з білими прапорцями і звертається до Лободи, отамана запорозького та до реєстрових козаків, обіцяє їм волю, аби видали вони голоту козацьку, самозванця Наливайка, Шаулу, Шостака і ще — кого треба. Та тепер усі однаково козаки — чи був ти записаний до реєстру, чи ні; чи шляхтич, чи колишній затурканий холоп самого останнього пана. Тепер усі рівня! Усі вільні, кров'ю своєю здобули волю і головою накладають за неї. Та декому такі міркування не до вподоби, там і сям виникають сварки між реєстровими запорожцями та наливайківцями, уже й Лобода свариться з Наливайком, міряються, хто з них старший серед козацтва. На раді козацькій (Іван того не бачив, був на чатах, та переказували товариші) Лобода з кулаками кинувся на Северина, а той, гнучкий та спритний, скрутив руки своєму суперникові і витягнув з-за пояса Лободи кілька не читаних раді козацькій перелистів від польного гетьмана Жолкевського... "Зрада!" — гукнули наливайківці і тут-таки вбили Лободу.

А Жолкевський шле до козаків гінців і пропонує уже всьому військові козацькому видати армату, скласти клейноди козацькі і піти геть з табору, видавши полякам Наливайка, Шаулу і полковника Шостака. Решті козаків, жінкам козацьким, дітям вільно йти куди їм заманеться. Шляхетне слово польського рицаря.

І два дні по тому — справжнє пекло. Два дні без перепочинку на козацький табір сипляться кулі, штурмує козацькі укріплення польська кіннота. І козаки збирають останню раду.

Видати полякам і Наливайка, і Шаулу, і Шостака. Бог, бачить усе, бог простить. Зате врятуватися самим і зберегти дітей своїх. На гетьмана обирають Кремпського.

Наливайківці не дивляться в очі батькові Северину. Наливайко біжить з ради, щоб перестрибнути земляний вал, чкурнути в болото, щезнути, вибратися з оточення самому, без війська — не він його зрадив, — та славного козака переймають січовики,

Северин хапається за шаблю... Але йому крутять руки за спину, виводять на середину козацького кола. Наливайко без шапки, гордий, красивий, сильний... Скільки прожили з тобою, батьку, скільки разів ти визволяв нас із біди, і ось тепер... Іван не може дивитися на нього. Переводить погляд на однорукого Шаулу, який сам вийшов на середину ради, кинув на землю пістоль і шаблю, стоїть, чекає — паче обтесаний з одного боку.

Козаки підходять до нього, схиляються, цілують руку: "Прости, батьку". — "Бог простить", — каже Шаула. Підходять і до землі вклоняються і Наливайкові, і полковникові Шостаку, хочуть цілувати і їм руки: "Прости, батьку..." Та Наливайко відвертається... Силкується сказати щось і замовкає на півслові. Знає, проти козацької ради він безсилий.

І не один козак потім у відчаї смикатиме собі чуба, не десятеро і не двадцяттеро розпрощаються із своїми чубатими головами. Через те, що не билися до краю, пристали на підмову лядську, видали батька свого — найсміливішого, найрозумнішого, найщедрішого...

І ось уже відкочують вози набік, відкривають ляхам табір. В'їжджає до табору бундючне панство, закуте в залізо, драгуни і гусари обабіч, займають усе вільне місце, притискають козацькі лави до обозу. Сотні, тисячі пруться верхи на конях, повертають коней до козаків, чатують їх, шаблі напоготові і списи виважують. Мелькнув серед панства і староста брацлавський Струсь — в шоломі залізному, сталевих наплічниках і нагруднику, нижньою випнутою губою дме у вуса, очі нишпорять козацькими рядами, і Тесля насунув шапку на брови, аби староста не пізнав сина мостівничого брацлавського.

Виводять козаки Шаулу, Шостака і Наливайка, викочують тринадцять уцілілих гармат, виносять корогву козацьку малинову, бунчук, перначі полковницькі, "котли" і сурми — усе те кладуть до ніг гетьмана польного Жолкевського. Третя людина Речі Посполитої після короля і коронного гетьмана сидить на коні, без лат, у довгому ядучо-зеленому кунтуші, тільки носки м'яких чобіт виглядають, навіть багном не заляпані; на маленькій голові шапка чорна, висока, хутряна, з великим діамантом. До нього під'їжджає новий гетьман козацький Кремпський, злізає з коня, кладе до тієї купки, що на неї не дивиться жоден козак, свою булаву. Вимоги поляків виконано. Жолкевський подає знак драгунам роз'їжджатися, звільнити вихід з табору.

Перший рушає полк Шаули. Тим часом бранців — Наливайка, Шостака і однорукого Шаулу — щільно оточують цікаві паненята безвусі, уже й не видно козацьких ватажків, коні й лати затулили їх, шаулівці повертають туди голови, та не бачать уже батька свого козацького... Ой, кепсько як на душі, забратися б геть швидше! Риплять вози козацькі, піші й кінні козаки здіймають пилюку, поспішають вийти з табору на волю, та раптом дорогу їм перепиняє пан Струсь із слугами, показує пальцем на якогось козака, і верховий гайдук витягає його з рядів козацьких, та ще й жінку з воза, козак пручається, товариші боронять його, виривають з рук лядських, змішалися ряди козацькі; а вже другий пан, малий, опасистий, — як зняти його з коня,

то можна котити ногою перед себе, наче діжку, — цей шляхтич гоноровий кричить на якогось шаулівця і нагайкою періщить його по плечах, виганяє з козацьких лав.

Наливайківці ще стоять, чекають своєї черги, бо прохід вузький. Що там попереду коїться? Гомонять стривожено. Іван озирається за спину товаришів, де обоз наливайківців, де Оксана його з Петрусем. Жінка стоїть на возі, притуливши сина до грудей, жінчина постать напружена, тягнеться до Івана. Він заспокійливо махає їй рукою. Зараз гетьман Кремпський усе владнає, адже за поляками слово благородне рицарське. І в листі Жолкевського про це написано.

Справді, Кремпський, що стеріг лаштунки козацькі, направляє коня до польного гетьмана, щось говорить йому, за стривоженим гомоном не чути, Жолкевський киває стверджувально головою, а тоді хитає заперечливо, Кремпський знову промовляє до нього, трохи перевісившись з коня, та Жолкевський так само заперечує козацькому гетьманові. І тоді польський герольд по ліву руку від Жолкевського підносить до вуст ріг, кричить на весь табір: "Нех хлопство рушає до свого паєства!" "Нех хлопи вертають до свого..." І вже шляхта польська кинулася до лав козацьких видивлятися хлопів своїх колишніх, утікачів, аби ловити їх, забивати в кайдани, гнати в маєтки свої і села, в робітню та стайню, псарню, кухню.

Зламалися ряди козацькі й лядські, вихопили козаки шаблі й пістолі, щоб боронитися, верхові ляхи кинулися на них, топчучи й валячи піших на землю, рубаючи зверху, підло, підступно, несподівано, забувши про слово шляхетне, гонорове, рицарське.

І крики страшні, нелюдські, храп коней, хрипіння людей, скрегіт залізний, лемент жіночий, десь за спиною плач дитячий. "Іване!" — ніби вчулося серед цієї веремії, і Тесля повернувся на той Оксанин крик, рубонув шаблею конячу морду, що лізла на нього, вистрелив, пробився трохи, але вже друга морда дихнула гаряче йому в обличчя, вершник заніс шаблю над Івановою головою, але кінь штовхнув Івана грудьми, і він упав, відкотився вбік, зіп'явся на ноги, і вже стіна ляхів перед ним, самі конячі морди й зади крутяться на всі боки. І крики, пилюка, стогін, кров — аж запахло кров'ю. Падають піші козаки, вкривають землю тілами... Згуки побоїща розтинають жіночі зойки. Куди бігти, де Оксана з малим? Вже нічого не добереш, нічого не видно. Увесь світ почорнів. Закривавлена шабля в руці, у другій кинджал, пістоль випав, як штурхонув його кінь... Не пригадає Іван, як прибило його до гурту козаків, до Кремпського, що вже був без коня й шапки, як дружно боронилися й відступали до валу, як перескочили той земляний вал, а коні драгунів, не маючи розгону, вперлися в нього грудьми, і як не підстьобували, не лаяли їх вершники, а таки не подолали валу, і ось козаки біжать без переслідувачів, тільки чути ззаду тупіт своїх, що купками виринаються з табору, перелізають через вал — небагато тих щасливців... І хіба назвеш те щастям, як у ворога лишилися і жінка твоя, і дитина? Іванові уже не біглося, ноги не несли, а душа рвалася назад... Кричить ще Оксана чи лежить там безмовна, а заюшений малий повзає по ній...

Господе, царице небесна, святі угодники... Господе всеблагий, всемогутній,

помилуй твого раба Іоанна, врозуми і помилуй, хай святиться ім'я твоє в віках! Господе Ісусе Христе, терпеливий, святий, мудрий — ти, боже, терпів напасті і глум людський, бо не відали, що творили, і нам терпіти велів. Терпімо, молимося і славимо ім'я твоє. Хай зійде в душі наші благодать і спокій. Амінь.

Брат Іоанн молився уголос. Хрестився тремтячою рукою, покинувши управляти вітрилом, і морська хвиля біла в борт вітрильника, хлюпала в обличчя солоними бризками, та чернець не зважав, старанно молився, аж поки заспокоївся і заплющив очі. І ніхто не наважився цієї миті озватися до брата Іоанна — ні брати Михайло з Павлом, ані князь.

Князь Самійло Корецький лежав собі на дні вітрильника, закинувши руки за голову, вдивлявся у безкрай і після вузького в'язничного віконця вбирав у себе цей простір, ці пахощі моря, солоні бризки. Палюче сонце гріло його, вигрівало тіло й душу після холодної кам'яниці. Воля!

Господи, це таки справді воля! І він сміявся радо, сідав у човні й дивився вперед жадібно — де та земля, куди вони пристануть? І усмішка не сходила з його вуст і очей.

Бачили це ченці і по-різному сприймали. Іван був незворушний, наче скам'янів по молитві, старий Михайло радів за князенка і собі усміхався, проте не ліз до Корецького з балачками і сидів подалі, на самісінькому носі вітрильника, щоб не привертати до себе уваги молодого князя, а брат Павло усе турбувався, чи не муляє десь гостей, чи добре йому лежить, п'ється та їсться.

Самійло ж згодливо хитав головою і думав про своє. Мріяв про той день, коли він з'явиться у замку Ружинських, побачить Магдисю — тендітну, ніжного голосу, із забраним на потилицю високим руським волоссям, пройде з нею під руку — скільки часу вони не бачилися? Два роки... І чи не стала вона дамою, адже час іде, їй уже за двадцять, а він забарився у волоських степах і турецьких мурах... Ні, вона його чекає.

А тоді Самійло поїде до батьків у Корець, і хоч не викупив його старий Корецький, все одно схилить перед ним голову, поцілує мамину руку, обійме свого брата. А ще треба поїхати до Овруча, до пані Вишневецької. Вона, певно, уже все знає, молиться за душу чоловіка свого — раба божого Михайла, ще ревніша до православної віри, вся в чорному, оточена духівництвом. Самійло недолюблював Раїни Вишневецької за її непоступливість у питаннях віри, за часту присутність у покоях єпископів і ченців, за строге вбрання і сувору обстановку. Вдома і князь Михайло Вишневецький ставав інший, побожний, тихий, цнотливий. І якби ж то стара жінка, так ні — молодиця, ставна чорнява волошка, палючі темні очі, та якби ж ті очі горіли не фанатичною вірою... І тепер йому треба буде дивитися на її жалобу, втішати, розповідати про святість Михайла, а не про їхні бенкети у молдавського господаря Олександра, — до речі, Раїниного родича, — та про залицання до гарненьких покоївок. Та ще й дивитися на малого Єрем'ю, якого часто згадував князь Михайло, як свою надію, а тепер сироту, на його сльози дитячі... Шкода малого, хто підіпре його тепер у цьому жорстокому, розбещеному світі, коли кожен уриває собі й відштовхує і старого і малого? Та на все воля божа. Якось воно буде.

А опісля Вишневецьких він поїде до Збаража, розраяти печаль і нудьгу в Юрка Збаразького, блукатиме його новим замком, де все буде польське, французьке, іспанське — все найкраще і за останньою європейською модою. Князь Юрій має смак!

Корецький солодко потягувався у човні, заплющував очі, усміхався, підставляв заросле обличчя вітрові. Воля! О, як він чекав її, і Господь змилостивився!

А брат Павло уже випитував князя про Волоську землю, про її церкви, звичаї, про родючу землю молдавську та її дарунки, і князь потроху розбалакався. Не так він розповідатиме князю Юрію, не про те, але ж і цим ченцям потрібне слово князівське, і їм цікаво, що діється на білому світі, за стіною монастиря.

Так вони пливли день, другий, третій, не пристаючи до островів, обминувши подалі Лемнос, на якому був турецький загін, і на четвертий день побачили землю святу Афонську. Зайшли до тихої затоки з крутими скелями, не кваплячись вийшли з човна, забрали що треба і зарослими стежками, гайками і безлюдними путівцями дісталися свого монастиря — четверо ченців православних.

А за кілька днів з брами Зографського монастиря виїхали верхи двоє чепців, один — молодий, ставний, другий — невеличкий, непевного віку. Вони правували коней на північ, через гори, до великого порту Салоніки.

Молодий радо гарцював на конику, озирався на всі боки, мружився на море, яке лежало десь під ногами, і наспівував щось грайливе. Старший час від часу застерігав свого супутника, радив їхати опустивши голову, як і належить ченцеві, що відсторонився усіх радощів земних і має насолоду духовну лише від бесіди з Господом богом.

Та молодший не дуже зважав на лагідного буркотуна, а згодом уже й погукував на нього:

— Твоє діло, брате Павле, показувати дорогу. Так наказав отець Теодор. Щодо іншого — сам дам собі раду.

— Так, князь, істинно говориш. Але не забувай про турків, які нишпорять цими шляхами...

І князь на якийсь час опускав голову, але хутко забував перестороги брата Павла і гнав коня хвацько, як і належить справжньому воїнові. Слава Всевишньому, він таки вирвався з цього чернечого "раю". Три дні тримав ігумен біля себе князя, читав йому проповіді, брав із собою на заутреню, обідню і вечірню, водив у печеру, видовбану в скелі, до якогось анахорета Іоанна Вишенського — старого, висушеного і небалакучого, що харчувався хлібом, сушеною рибою та водою... Щось ігумен говорив тому анахоретові, певно, розповідав про князя, але старий тільки глянув на нього великими прозорими очищами, немов бризнув крижаною водою, аж мурахи побігли спиною, сказав якусь істину — і по тому.

Ігумен Теодор намовляв князя лишитися на Афоні, постригтися в ченці, очистити свій дух і тіло, нести слово бже в душу свою.

Князь Самійло гидливо пересмикнув плечима, згадуючи ті бесіди. Чи ж один місяць він мріяв про цирюльника, що поголить йому бороду, підстриже довге, аж зваляне

волосся, закрутить догори молодечі вусики. А йому натомість кажуть носити личаки, довгу неоковирну рясу, їсти сир, сушені грушки, редьку, замість доброї баранячої ноги та місткого рогу вина.

Побачила б Магдіся його зараз — у високому клобуку, зарослого, в цій страхопудній, вигорілій на сонці чернечій сорочці до п'ят — тікала б від нього не озираючись.

Нагадував ігумен Теодор про рід православний Корецьких, про діда по матері великого гетьмана литовського Григорія Ходкевича, противника унії Литви з Польщею, який помер ще до народження князенка, говорив про інші відомі Самійлові речі, яких той наслухався у дитинстві від батька і другого діда — Богуша. Натякав ігумен, що тут, на Афоні, є ченці — колись знатні у світі, родів князівських... Самійло Корецький слухав це терпляче, бо пам'ятав, хто визволив його. Терпляче, та не дуже уважно, бо одна думка — вирватися звідси — була сильніша за все, і отець Теодор нарешті замовк, прикрив очі долонею.

— Чи дійшов голос божий твоїх вух, князю?

— Так, святий отче, дійшов. Я пам'ятатиму монастир Зограф і тих ченців, що визволили мене з полону, і тебе, мій владико. Як повернуся додому, вишлю на потреби монастиря п'ять сотень золотих дукатів... Але серце моє не лежить до чернечого життя. На полі бою моє місце — захищати віру Христову... православну, — додав князь, вчасно угледівши пильний погляд ігуменів крізь пальці, що прикривали очі, — від ворогів її. Відпусти мене, святий отче, додому.

І отець Теодор відпустив його, дав у проводжаті Павла, як і просив князь, і Самійло, не забарившись, виїхав до Салоніків. Там його мав підібрати купецький корабель з Рима, щоб відвезти за межі турецьких володінь.

Ха! Святий отець сподівався, що родовитий князь оратиме землю, впрягатиме волів, садитиме грядки цибулі, стругатиме дошки, як роблять це зографські ченці, аби прогудувати себе і свого ігумена? Чи ж дарма Самійло Корецький носить князівський титул і шаблю при боці?

Князь мацнув себе за бік, але шаблі не знайшов, тільки короткий кинджал під рясую. І за це дякувати отцю Теодору. Швидше б дістатися Салоніків і купецького корабля, який відвезе його до Рима. Там він купить собі одяг, і зброю, й коня на ті гроші, якими спорядив його на прощання ігумен... Отець Теодор не прогадає на цьому. Як повернеться на батьківщину князь Самійло Корецький, неодмінно пришле на Афон через вірних людей свій борг. Та й ще на додачу чимало золотих. Знай князівський рід!

Цей чернець — брат Павло — слухняний хлоп, та неквапливий, весь час підганяй його та підганяй. Щось там базікає своєму коникові, балакучий до нудоти, та розуміє-таки, що не слід перебивати князівських думок.

Скільки до тих Салоніків? Ще передаватимуть його з рук у руки, ще доведеться ночувати в церкві, поки домовляться з купцем, а князеві вже кортить ступити на пружні корабельні дошки.

Рим... Не бував князь Корецький далі Кракова і Ясс, та чув про це місто багато. Від

Ружинського чув, від свого дядька-католика, який прийняв католицизм не з рук якогось заїжджого єзуїта, а від самого кардинала, наближеної до папи римського особи, і не десь там, а в папському дворі, в самому Римі. То найбагатше місто в світі. А собори римські — де там рівнятися до них польським костьолам. Усюди розкіш, у золотих і срібних окладах — картини й фігури Христа і святих. Сутани єпископів грають коштовним камінням, а папська тіара — то справжнє диво і варте всіх маєтків Корецьких... Найбільші православні храми виглядають хлопськими хатками проти собору святого Петра. Оце диво дивніше! Такого немає ніде — тільки в Римі!

Таке оповідав дядько. Звичайно, щоб не чули Самійлові батько і мати. Просив не переказувати їм...

Цікаво глянути на все це. Та ще на урочисту процесію, в якій сам папа буде — той могутній, таємничий папа римський, якого боїться весь світ! Усе православ'я. Побачити б цього намісника божого на землі, як стверджують католики. Чи справді він такий підступний, яким описують його православні проповідники?

Православні, католики воюють заради якогось догмату. Усі ж люди, усі чоловічі божії... Он і його з Магдисею розділяє віросповідання. Та якби тільки це, вони б давно порозумілися й побралися б. Так ні! Його батьки проти цього шлюбу, вони ненавидять Ружинських. Ця неприязнь, яка донедавна була тільки неприязню до інакочислючих, переросла у ненависть до всього роду Ружинських. Бо по смерті воєначальника польських військ у Москві Романа Ружинського, Магдисиною стрія, його бездітна вдова ніби сказала. Збирала своїх пахолків, сусідів шляхтичів-католиків і нападала на маєтки православної шляхти, грабувала їх, щоб сплатити борги чоловіка-розтринькувача. Знахаліла до того, що наїхала на містечко Черемошне, володіння Корецьких, забрала собі все, що хоч шеляга варте, вирізала жителів містечка, здебільшого православних, наклали головами і ремісники-поляки, і крамарі-їудеї. Корецькі не заборгували: вдарили на Паволоцький маєток Ружинських.

І тепер Самійлові не знати благословення батька й матері, які мають усіх Ружинських, увесь їхній "покатоличений і розбійницький" рід за кривих ворогів...

Але він уже сам собі голова — побував у волохів, у турків, на Афоні, буде в Римі, об'їздить чи не півсвіту — і вже якось дасть собі раду без батьківського благословення.

...Своєчасно виїхали з Афона князь Корецький і брат Павло. За два дні по тому на Святій горі з'явився великий загін турків. У супроводі місцевого аги вони нищпорили по всіх монастирях, розшукуючи трьох ченців і князя-бранця з Волощини. Отець Теодор зачинив брата Іоанна в склепі, що під церквою святого Георгія, а брата Михайла, дуже слабого після морської подорожі, лишив у келії.

Коли турки наскочили до Зографського монастиря, отець Теодор не пускав їх від себе й на крок. Дав обшукати церкву, трапезну, майстерні, кузню, келії ченців і затвори схимників. Бо Турки й не питалися в нього дозволу...

У хаті, де лежав слабкий брат Михайло, ігумен почав запобігливо відчиняти двері. Коли розчахнув Михайлову келію, в ніс ударив тяжкий дух. Старий лежав, заплющивши очі, дихав уривчасто, дрімав, біла борода вкрила шию, один вус ще

задерикувато стирчав, другий опустився. І блідість була в його обличчі незвичайна. Ця блідість вразила навіть турка — сторожового з башти над Дарданеллами, якого привезли сюди упізнати втікачів. Він завагався на мить, і отець Теодор кинув по-турецьки:

— Після холери. Місяць, як лежить.

Турки відсахнулися і швидше, ніж звичайно, вийшли з хати. Де вже було пізнати туркові брата Михайла, Він і сам би себе не пізнав. За тиждень, що минув від його повернення, старий схуд, майже осліп, не міг підвестися з ліжка для молитви і трапези. І геть посивів. Ті мандри забрали останню силу в брата Михайла. Але він не нарікав на долю. З кожним днем блід, кров струмувала все повільніше, та дивний спокій огорнув його. Лежав не поворухнувшись годинами. Готувався стати перед судом божим. І останні дні на цій багатогрішній землі виважував у повільних думках усі свої справи земні — добрі й злі, гріховні й благочестиві. І виходило так, що було їх порівну.

Грішив замолоду багато, був нещирий із сильними світу, недобрий до нижчих за себе, та лишався завжди вірний православ'ю та своєму народові, захищав як міг від завойовників чужоземних і шляхту українську дрібну, малосильну, і простих хлопів; і ці хлопи, і ця шляхта ставали на захист його володінь. У тім порозумінні в скрутні часи, коли забувались внутрішні чвари й рахунки, була сила і впевненість.

А на схилі років, спокутуючи гріхи молодості, порівну розділив свої маєтності між дочкою і церквою божою.

Не спромігся виховати сина Юрія в душі батьків і дідів, знадили молодого князенка лядські розкоші, перекинувся до католиків та поляків. Зате порятував старий чернець іншого князенка, визволив з бусурманського полону християнську душу православну.

Так, вірність православ'ю — це те, з чим він постане перед Господом невдовзі. Це те добре, за яке йому проститься зле.

Ще коли юний Юрко закинув батькові ревність до православ'я і засумнівався, чи має те значення: бути йому, князеві Збаразькому, православним чи католиком, — тоді князь Михайло грізно цитьнув на сина, мало не вдарив, заборонив і думати про це. А було б пояснити... Неквапно, спокійно, добираючи слів, пояснити синові, незрілому розумові, усю підступність такого припущення.

І справді, комусь може видатися, що католицтво і православ'я — це тільки різниця в обрядах і догматах церковних. Е, ні... Католицтво—це єзуїти, домініканці, францисканці, усі ласі до чужих земель зайді на землі українські, які улаштовуються тут надовго, назавжди пускають своє коріння, п'ють соки з міщан і хлопів, ставляться до них з презирством. Насаджують свою мову й свої звичаї, а наші — тіснять, висотують, нищать потроху, поступово. А чи наша мова гірша за їхню? Чи бідніша, чи кохаємо і б'ємося ми гірше, чи книжки наші менш промовисті, не такі велемовні? Е, ні, мій сину... Чому ж ми повинні відцуратися її? Ти скажеш, неоднаково хіба, як говорити й писати? Але ж мова — то народ. Якщо останній хлоп український перекинеться на польську, вже не матиме нічого свого, і Вкраїни не буде, а скрізь постане сама Річ Посполита, тільки її історія і народ і роди знатні, а нашого давнього руського роду не

згадуватимуть аж до твого покатоліченого, ополяченого коліна... Отак, мій сину.

Так подумки старий князь Збараський, брат Михайло, говорив тепер своєму синові-перекинчику те, чого не сказав колись-. І лежала в головах старого ченця переписана "Книжка" Іоанна Вишенського. Просив брат Михайло ченців, що провідували його, носили їжу, — почитати з не "Пораду" або "Писание до вс?х обще, в Лядской земли живущих", чи "Писание до князя Василя", чи "Загадку философ латинским" або "Писание к утекшим от православной в?ры епископом" — і втішався, хитав немічною головою, і сльози виступали на слабких очах. Заповідав покласти цю "Книжку" йому в домовину, як помре. І знайти таку тканину нетлінну, в яку можна загорнути безцінний твір Іоанна Вишенського.

Захотілося братові Михайлові востаннє побачити і самого книжника, проповідника православного — анахорета Іоанна із Судової Вишні. Кілька разів підводився йти до нього в печеру, та, зробивши кілька кроків, заточувався, лягав знесилений.

Ченці умовляли брата Михайла, заспокоювали, та він усе поривався піти, аж поки отець Теодор сам пішов до затворника і упросив його провідати слабого брата.

І ось у келії з'явився Іоанн Вишенський. Напруживши зір, брат Михайло вдивлявся в нього. Худий, цибатий, із сивою бородою до пояса, став у головах, коротко благословив брата Михайла, чекав.

Брат Михайло, поспішаючи, гублячи слова, почав оповідати Іоаннові Вишенському своє життя, справи земні. Анахорет Іоанн не присів, слухав стоячи, обличчя його було незворушне, великі сухі очі дивилися на брата Михайла незмигнуто. Бачив, що тяжко ченцеві оповідати, вкривається потом колишній князь, хоча й молодший за нього, та дуже слабкий зараз, вже йому три чисниці до смерті лишилося...

— Я знаю. Всі твої діяння, брате Михайле. Питай в мене, чим мучишся.

І брат Михайло швидко проказав уже давно готове запитання:

— Чи простить мене Господь бог за сина мого — перекинчика?

Іоанн Вишенський так само незмигнуто дивився у маленькі сльозаві Михайлові очі на блідому як полотно виді.

— Господь наш Ісус Христос сказав: "Пізнаєте правду — а правда вас визволить", — поволі, чітко промовляв кожне слово анахорет афонський. — "А хто робить по правді, той до світла йде, щоб діла його виявилися". Бо започатковані в бозі вони.

І ще раз благословивши брата Михайла, швидко пішов геть.

Брат Михайло заплющив очі. Лежав заспокоєний і умиротворений. Дрімота оповивала його.

Не знав старий князь Збараський, що діється за стінами келії. Отець Теодор суворо наказав братії не розповідати про це хворому. А сталося таке.

Обшукавши весь Афон і нікого не знайшовши, ага наказав кожному монастиреві й скитові видати туркам по одному заложнику. Їх зачинять в афонській в'язниці — башті при Корейській лаврі і триматимуть місяць — поки з'являться з повинною істинні викрадачі князя-бранця. Якщо ж ті троє ченців не об'являться, усіх заложників стратять.

І ось ігумени монастирів мучаться, сумніваються — кого ж послати заложником. Отець Теодор не спав цілу ніч, молився, думав, а на ранок переказав слабоумному Янкові з'явитися до нього.

Той Янко завжди крутився під руками і заважав ченцям працювати, белькотів щось, хихикав недоречно і тільки під час служби в Георгіївській церкві замовкав, слухав спів церковний, молився з усіма — і за це отець Теодор тримав його в монастирі, бо братія вважала, що Господь посилає йому, ясність розуму, хоч на короткий час...

Але зараз треба було вибирати між братом Іоанном, теслею, майстром на всі руки, людиною, на яку в усьому можна покластися, про що засвідчила остання справа з князем Корецьким, і причинним Янком.

Янко хутко прибіг до ігуменової келії. Мав ріденьку борідку, завжди вирячені очі і напіврозтулені уста. Червоні повіки з короткими, наче обкусаними віями не годні були прикрити банькастих очей, і Янко, не кліпаючи, дивився на отця Теодора та притакував на кожне його слово.

— Брате мій, — почав ігумен, — кожна людина приходить у світ, аби вирости, набратися соків земних, і, нарешті, звершити те, до чого покликав її Господь.

— Так, отче, так.

— Кожен має свій хист, своє вміння, до якого навертає його бог через старших, дає йому до рук ремесло певне, ставить на місце серед товариства людського, як той умілий господар плекає поле своє і кожну зернину, кожну насінину кидає в призначений для неї ґрунт.

— Так, так, отче, — трусив борідкою Янко, і на його повні уста викочувалася слина.

— Так от, чи думав ти, мій брате, нащо тебе покликано на землю?

Янко на мить застиг, а тоді знову ствердно захитав головою, не відповідаючи на запитання. В очах не промайнуло і тіні, вони довірливо пасли отця Теодора.

— Кожен чернець нашого монастиря має в своїх руках ремесло — той городник, той садівник, той тесля, той комірник, і всі разом — орачі й женці, в'язальники і возії, збирачі на господній ниві дарів його щедрих для підтримки тіла нашого, аби в ньому народжувався високий дух.

— Так, саме так, мій отче.

— Лише ти один, брате, не годен це робити, — помовчав трохи отець Теодор, пильно дивлячись на Янка, але той і оком не кліпнув. — Бо Господь до часу плекав тебе, до певного, рішучого часу, мій брате. Всі знають твою ревність до молитов, до літургій — і в цім вище провидіння.

— Так, так... — радо захихотів Янко, — твоїми устами промовляє Господь наш.

Отець Теодор заплющився, помовчав багатозначно і, не розтуляючи повік, мовив:

— Ти прийшов у світ, мій брате, аби постраждати за віру нашу православну, стати мучеником і, як треба буде, прийняти смерть за неї.

— Я готовий, отче! Я давно готовий прийняти смерть за віру нашу. Кажі, що мені робити? — І сміючись, і тупцяючи на місці, Янко витирав рукавом сльози, що зібралися

на червоних повіках і викочувались одна по одній на зморшкувате обличчя: — Господь бог прийме мене до себе в райські кущі, а тут, на землі, мене оголосять святим, про моє житіє напишуть книжку... Кажи, отче, кажи!

— Так, мій брате, я бачу, що ти готовий постояти за віру нашу перед бусурманами, показати їм твердість духу християнського, і хай ані в'язниця, ані рубище тюремне, ні грубий харч не схилять твоєї голови, не принизять твого духу високого.

Ігумен перехрестив Янка тричі, а той, не знаючи, як дати вихід своїм почуттям, тицьнувся головою в широкі ігуменові груди, і отець Теодор погладив його розкудане волосся. Рука ослабла, сповзла з Янкової голови, ігумен задушив у собі тяжке зітхання.

— Нехристи, мучителі наші, вимагають від кожного монастиря по заложнику. Їх зачиняють у в'язниці при Карейській лаврі, і наглядатиме за ними бусурманська варта. Доля заложників у руках господніх... Від нашого монастиря підеш ти, мій брате.

— Так, я піду. Я страждатиму за віру в ім'я господа — отця, сина і святого духа. І бусурмани не почують від мене-жодного слова...

— Сьогодні перед усією монастирською братією скажеш про своє бажання. Після літургії.

Прот афонський посилав до турецького аги дарунки значні — просив не карати на горло неповинних заложників, хитрий турок дарунки взяв, але послався на суворий наказ самого Іскандера-баші, який вимагав голови ченців, і погодився зачекати не місяць, а три, може, віднайдуться-таки справжні винуватці...

А в цей час один з них — брат Павло, нічого не відаючи, повертався з Салоніків, благополучно здавши князя Корецького на руки римському купцеві.

Їхав лісом кедровим — чорним і мовчазним. До сідла свого приторочив вуздечку князевого коня. Коні неквапно бігли, і Павло не підганяв їх, бо справу зроблено і навіть хутчіше, аніж гадалося. Роздивлявся темний ліс, сторічні дерева, які росли негусто, але впевнено підносили догори свої стовбури. Радів, що не зустрічаються йому люди, боявся лихих людей, що могли забрати собі коней.

Так їхав Павло день, а надвечір ліс розступився і в долині забіліло кілька хатин. "Хутір, як у нас на Україні, — подумалося Павлові. — Хто ж тут живе: греки чи турки?"

Як їхали з князем, ночували, де ніч застане. В полі, то й у полі, а то й серед лісу. Тепер — без войовничого князя — було боязко.

Павло повернув коней до хатки і раптом побачив на узліссі жінку, яка серпом жала високу, соковиту отаву. Зупинився. Жінка, певно, не бачила його, бо ловко, розмірено махала серпом. Випросталася. Заспівала. Знайоме, рідне вчувалося Павлові в тій пісні, аж горло перехопило, і наче білий світ перекинувся на хвилю, запали кудись і хутірець, і долина, а перед очима на мить виразно постав степ український і сива тирса зашелестіла...

Зелена дібровонько,

Чого рано зашуміла?

Ой, як же мені не шуміти!

Через мене татари йдуть,

Шабельками голле тнуть.

Везуть волиночку,

Молодую вкраїночку...

Землячка! Брат Павло тихо під'їхав ближче, аби не сполохати тієї пісні. Жінка була невеличка, тендітна, одягнута, як грекиня, тільки хустка світла, шовкова, з червоними маками по берегах.

Коли б мені воля,

Та коли б мені доля,

То я б веселилась.

То я б веселилась.

Павло зліз додолу, поплескав конячі морди, що потяглися до запашної отави, і, нечутно ступаючи вижатою травою, пішов до жінки. Порівнявшись з нею, відзначив про себе, що вона йому до пари, і на зріст і на статуру.

Коли б мені крила,

То я б полетіла

На ту Україну,

Де маю родину...

— Чи дужа, землячко? — мовив брат Павло і низько вклонився.

Жінка злякано повернулася до нього, і оберемок трави випав з її руки.

— Доброго здоров'я, божий чоловіче! — по-українському відказала, і брат Павло відчув, як гарно йому стало з того м'якого, дзвінкого слова.

Вони дивилися одне на одне, і слів не знаходив балакучий брат Павло, а жінка й собі мовчала. Та озвалася перша:

— Звідки бог несе і куди?

Павло відповів. Потроху розговорилися, і жіночка, сплеснувши руками, забідкалася:

— Та це ж ви голодні з дороги. А я годую вас балачками. То підвечеряймо зі мною, отче, чим бог послав.

У затінку, в затишку некошеної трави, під дрімотне гудіння комашні, розклала жіночка свою скромну страву — грудку каші, глечик молока і окраєць хліба.

— Най простить мені бог, і ви простить цей вбогий підвечірок, — сказала вона і перехрестилася. Не потурчилася, православна душа, — радісно відзначив брат Павло і хотів відмовитися від вечері, бо призначив сам собі піст десятиденний, та не зміг сказати цього жіночці з сірими круглими оченятами, такими гарними, лагідними, святими...

Брат Павло смакував молоком з житнім хлібом, і здавалося воно солодким нектаром неземним. Брагія афонська роками не бачила коров'ячого молока, бо на Святій горі були самі воли, огирі й барани вихолощені. Жодної тварини жіночої статі. Щоб не бачили ченці, як паруються тварі та не впадали в гріховну спокусу.

Легке тіло Павлове звикло до повстримності і тому небагато йому треба було, аби насититися. За неквапливою трапезою дізнався він про життя цієї молодиці Наступі.

Ще дівкою забрали татари до полону. Не знає, чи живі батько з матір'ю, чи вирізала їх орда. На невідомому ринку їй пощастило — купив підстаркуватий грек-християнин. Ставився до неї милосердно, хоча й суворий був, мовчазний. Звикла й вона до нього, стала йому за жінку, бо вже і в думках розпрощалася зі своєю Волинню... Де вона, куди бігти, аби дістатися її, тієї Волині? Далеко звідси Україна... Вже й хлопчика має на цій землі.

А чоловік поїхав десь із збіжжям через море і не повернувся. Видно, загинув на морі чи попав до рук гяурів і тепер пропадає на чужій землі, як вона отут.

Слухав усе те брат Павло, і не хотілося 'поспішати на Афон, до суворого життя щоденного, до постів і молитов, кортіло лягти горілиць і слухати до ранку Настуню, її ніжний жвавий голосок, милуватися цим закутком божим, де щебече створіння гріховне, проте таке лагідне, повнокровне і оживлююче душу. Ніколи не знав брат Павло жінок, замолоду сторонився їх, переборював хіть, боявся спокуси диявольської — найстрашнішої для праведного ченця. Варто лише пальця свого дати дияволу, як він оволодіє тобою цілком. А плоть жіноча — в ній сидить диявол. Так учили його змалечку в монастирській школі.

І брат Павло попросився до молодиці на ночівлю. Не годилося відмовити за християнськими законами людині божій — ченцю. Настуня привела його до хати і поклала на одній половині, а сама з десятирічним сином лягла в другій.

На ранок треба було їхати. Та щось не пускало Павла, і він бавився з хлопчиком, показував, як робити млинки іграшкові з трісок, узявся почистити кнура в сажі, підпер сволюка в хаті, заходився обрізати виноград... Настуня не випроваджувала його, накрила обід у садку, під персиками й горіхами, виставила сулійку вина, уважно слухала його розповідь про життя праведне чернече, страдницьке.

Батька й матері він не пам'ятав. З малих років пригадує себе в оточенні монастирських стін і похмурих чоловіків у чорному. Жидачівський монастир мав свою школу для сиріт, змалечку тут готували слуг божих. Так без ласки, без руки жіночої, все з обов'язку, з чужої волі, ріс Павло при монастирі і, дійшовши віку, був пострижений.

Молитви, треби церковні, господарські турботи, прислужування старшим — усе це було йому знайоме, було його повсякчасним оточенням, і без монастиря він не мислив себе, боявся іншого життя за монастирською брамою. Та поволі зріло в ньому й невдоволення, якесь спустошення, бо збагнув молодий Павло, що життя монастирське чиниться не по правді, не по-християнськи. І головою цьому неправедному життю був сам архімандрит Жидачівського монастиря — невеликий, зіло хитрий чоловік, який говорив з ченцями тихо, ніби й лагідно, та не терпів жодних заперечень. І якщо хтось говорив проти, тут-таки вилізала справжня суть архімандритова. Усе це можна було б стерпіти, якби не творилися в монастирі дивні речі. Час від часу з'являлися на подвір'ї жінки (у чоловічому монастирі!), і молодий Павло дивився на них широко розплющеними від подиву очима, а старші брати опускали очі й намагалися не дивитися на тих жінок, які поселялися поблизу архімандритової келії, і часом лунало

їхнє вищання п'яне чи заздрісні високі голоси, та намагався втихомирити їх надтріснутий гаркавий архимандритів окрик. "А як же заповіді Христові, за якими мусить жити чернеча братія?" — думав Павло. З церковного амвона архимандрит виголошує проповіді благочестиві, а в житті жирує, возить гостей до себе чи їздить до сусідньої шляхти і там уже напевно не дотримується постів...

Переповнила чашу терпіння звістка про напад невідомих на сусідній Заліський монастир і приїзд по тома архимандрита жидачівського у візку, де бряжчали два лантухи срібла...

Брат Павло тихо, непоміченим пішов з монастиря і зробився бродячим ченцем-проповідником. Ходив по всій Україні, живився чим бог пошле і добрі люди дадуть, і розказував людям просто неба про вчення Христове, про його життя праведне, мученицьке, і закликав простий люд наслідувати те життя. Молодий, натхненний, ставав на узвишші перед сільською громадою або на верхню сходинку сільської церкви і починав: "Спочатку було слово, а слово се в бога було. Слово ся зробило тілом — Христом, і пробувало межі нас, повне ласки і добра..."

І люди слухали його, і кивали головами, і плакали тихцем, чи то жаліючи Христа за його мученицьку смерть, чи жаліючи себе за своє мученицьке життя.

А ввечері котрийсь із сільських мудреців запрошував Павла переночувати до себе і казав за вечерею:

— Добре ти говориш, божий чоловіче, люди тебе радо слухають. Та до часу це, поки спокійно на селі. А наїдуть шляхтичі чи ксьондзи — і прийшла біда, неправда, кривди. Хоч і християни вони, та живуть не по-християнськи. Що ж нам робити — коритися їм німо, закликати до імені господнього та його святого слова, а вони те все пропускають повз вуха і кривдять селянина як хочуть, і забирають усе, що їм любо. А коли згадаєш ім'я Христове, його заповіді "Не вкради", "Не вбий" — ще й посміються з тебе. То як нам жити праведно у цей несправедливий час на Вкраїні? А як почують, що хтось із хлопців був у Наливайка, саджають його на палю прилюдно, мучать нелюдською смертю... Де шукати народові нашому порятунку — в ярмі покірному чи в наготовленій проти ляхів зброї? І те і друге погано кінчається, божий чоловіче... Дивись, щоб не зітнули тобі голови. Вони не послухаються твого святого слова.

Мандруючи по Україні, Павло знайшов собі несподіваного товариша — колишнього наливайківця Івана Теслю, який пробирався з Січі до Брацлава. Тесля крився вдень од людських очей, та на ніч Павло брав його з собою до села. Аж поки виміняв у одного священика за польський кинджал в оправі чернечу рясу для Івана. Тепер мандрувалося веселіше і безпечніше для Павла, бо Іван був чоловік рішучий, бувалий, усякого надивився, хоча молодий ще, трохи старший за Павла.

Павло, який почав свій шлях із заходу України і йшов на схід, де панів і ксьондзів було поменше, тепер вертав назад. І причиною тому був Іван Тесля. А безрідному Павлові чи ж не однаково, куди йти? У Брацлав зайшли поночі, а вже на світанку вийшли. Іван бачився з матір'ю і сестрою, і ті благали його хутчіше покинути місто, аби не потрапити на очі старості панові Струсю. Той прилюдно оголосив, що жодному

наливайківцю з брацлавчан не буде прощення ніколи, хай-но тільки попадуться йому до рук. Про дружину Іванову й сина вони не чули нічого, і Тесля, що таки сподівався зустріти їх живими, пішов з Брацлава ще похмуріший і рішучіший. Козаків розгромлено, хлопи принишки, а пани розперезалися, ніби надолужуючи той час, коли вони сиділи тихо, аби не провідав про них Северин Наливайко. Не було Іванові Теслі місця на рідній землі. Тільки далека, неприступна ляхам Січ була вільна, але пробратися назад годі й думати, — усіх, хто рухався в напрямку Дикого поля, на південь чи схід, хапали прикордонні загони коронного війська.

Думка іти геть з України з'явилася після того, як в одному селі, коли Павло говорив про рівність усіх людей перед богом і між собою, місцевий шляхтич із православних гукнув свою челядь і наказав їй гнати в шию обох ченців із села. Та ще одна okazія у лісі, коли якийсь підкоморій, суддя з поляків, повертаючись з полювання, нацькував на бродячих ченців-схизматів своїх псів. Ледь урятувалися товариші, видершись на дерева, а підкоморій реготав, Дивлячись, як ламаються сучки під їхніми ногами та як підтягуються вони на руках, аби не схопили за литки розлючені пси.

Тоді пішли вони у Волощину, а звідти, де морем, а де суходолом, з півроку діставалися святого Афона, бо прочули, що то єдине тихе місце на всій землі.

Усе це оповів брат Павло Настуні. І попросився переночувати ще одну ніч.

Крутився під укриталом, а з очей не йшла Настуня — невелика, ловка... Все своє життя брат Павло знав обов'язки, служіння, молитви, пости — і це приносило часом втіху душевну, та бракувало чогось несподіваного, беззастережного, якогось повного забуття, хоч на хвилю... Коли він ще мандрував Україною, молодиця, вже трохи змарніла, забрала його на ночівлю, і по вечері, коли Павло блаженно простяг натруджені ноги на лежанці, вона підсіла до нього і торкнулася рукою його грудей. Підскочив брат Павло на лежанці, перехрестив молодицю і, відсовуючись на край, благально забурмотів: "Ізійди, дияволице..."

Потім не раз наснився йому на святому Афоні той доторк. Усякого набачився брат Павло, та не знав ласки жіночої, боявся її, але з часом усе більше хотів спізнати, що воно таке, і картав себе за відштовхнуту тоді молодицю. Але тут-таки, схаменувшись, творив молитву, гнав від себе сатанинські думки.

І ось тепер усі настанови чернечі заступила ця Настя, яка лежала на другій половині, і братові Павлові ввижалися округлі обриси її гнучкого тіла, і він уже не проганяв ті видива молитвами, а упивався ними і бачив себе поруч і Настунину ручку на своїх грудях, а свою — на її...

О боже, що ти насилаєш на мене? Дай сили... Заступи...

Рипіла широка лава під Павлом, уже й півні проспівали, а брат Павло не склепив повік. І тоді в якійсь задусі, що підступила до горла, в мороці темної хати, з палаючою головою і тремтячи усім тілом, брат Павло звівся на ноги, ступив до сіней.

Господи, не відаю, що творю...

Постукав на другу половину. Там мовчали. Смикнув до себе двері — замкнені. Павло припав вухом до дверей, та почув лише рівне дитяче дихання. Ані ворухнеться

хто. По тій тиші, по замкнених дверях Павло зрозумів, що Настуня теж не спить, але його не пустить.

Вийшов на ганок, присів, скоцюрбився і так продрімав до світанку. Свіже повітря потроху охолодило розпашілу ченцеву голову, він забувся у сторожкому сні, та коли Настуня ступила на ганок, одразу схопив її за руку.

Запалими від безсоння очима дивилася на нього жінка, а він белькотів, тремтячи від нової хвилі збудження:

— Я лишуся тут... Я житиму з тобою... з твоїм сином... Візьми мя в прийми, я нікуди не піду звідси, Настуню.

— Що ви кажете, божий чоловіче? — скрикнула натужливо жіночка. — Щоб я взяла на себе гріх і мучилася ним до самої смерті? Де ж це видано — жити з ченцем. Ви хочете спровадити мене в пекло по смерті... І себе теж!

— Я зніму із себе постриг! Я піду на Афон і доможусь згоди на це отців духовних! Ми поберемося й повінчаємося в Солунській церкві. Все буде в законі перед Господом богом.

— Але який то гріх візьмете на себе — зректися чернецтва, служіння богові! — говорила Настуня, і очі її круглішали від страху і прихованої надії, що це можливо, і бог не скарає їх за це.

— Не матиму я гріха ані перед богом, ані перед людьми, Настуню. Бо сказано в святому писанні: "Коли зерно пшеничне у землю впаде і не помре — то одне зостанеться, а як умре — плід рясний принесе". Ти збагнула ці слова: "плід рясний принесе"? Богові вгодний! Я не хочу бути тим зерном, що саме зостається, для себе.

— Відправляйтесь, чоловіче добрий, до свого Афона, і хай там святі отці висповідують вас... Зараз же, цієї миті відправляйтеся! — скрикнула жінка, видираючись з рук Павла, що, вже не тямлячи себе, заволодівав нею.

Грюкнули двері на її половині. Дзенькнув засув.

Поволі пішов брат Павло з двору, розпутав коней, що паслися за обійстям, і попрямував на Афон. Дедалі дужче, рішучіше гнав коней і тільки раз озирнувся на Настину білу хатку.

Довго бесідував ігумен монастиря отець Теодор з братом Павлом, а про що, ніхто не відає. Тільки відомо стало братії, що братові Павлові призначено суворий тридцятиденний піст, молитви в церкві з биттям доземних поклонів і заборонено спілкуватися з рештою ченців до кінця посту. Витримав усе це брат Павло і знову пішов до ігумена. І чувся надвір крізь шибку роздратований голос отця Теодора, а Павла зовсім не було чути, певно, відмовчувався, та останні слова ігуменові були такі:

— Як намислив таке і нічим тебе не проймеш — не бороню, іди в світ. Тільки я не годен зняти з тебе чернечу рясу, відправляйся до Карейської лаври, бий чолом до прота афонського. Лише він годен це зробити. А я не бороню. Плоть твоя сильніша за дух.

Пішов у інший світ і старий брат Михайло, та не до молодиці, а до самого бога. Лежав у труні посеред Георгіївської церкви — білий-пребілий, спокійний, з божою

благодаттю на чолі й устах. А братія заходила до церкви і під заупокійні псалми півчих прощалася з братом Михайлом, земне життя якого скінчилося праведно. Віднині безсмертна душа його вічно перебуватиме в раю. Амінь!

Ченці тихо творили молитву, і, здавалося, немає такої сили, що порушила б їхню зосередженість, їхній сум всепрощальний, та ось шепіт збуджений примусив багатьох повернути голови. З вуст у вуста передавалася новина: князь Корецький, той самий, що його врятовано, годовано, виходжено і споряджено в дорогу, князь прийняв католицтво у Римі з рук самого папіжа!

Брата Івана це приголомшило. "Як же так... І брат Михайло, і Павло, і я... а тепер... Власними руками примножили ряди ворожі..." Глянув на світле, спокійне, розгладжене обличчя небіжчика, який наче заснув після . трудів праведних. Добре, що брат Михайло на смертному одрі не дізнався про це. Слава господу, що вберіг старого від цієї новини, дав безтрепетно відійти, без мук душевних.

Перше враження від людини — найправильніше. Такою вона і є, як постає спершу. Господь показує справжнє її обличчя, а все, до чого звикаєш з часом — то від лукавого... Так думав брат Іван, відпочиваючи в своїй келії після похорону. Пригадалися перші слова Корецького по звільненню—польською, і, як неприємно це вразило, підняло в душі вихор спогадів давніх. Та згодом князь говорив мовою рятівників своїх, домішуючи інколи польські та волоські слова або й латину, і ченці при звичаїлися, дослухалися його цікавих розповідей про молдавське господарство і тамтешні звичаї. Забулося враження від перших слів князевих, не побачили брати подоби його зрадливої. Напевно, тоді вже мріяв про католицтво.

Не сотвори кумира собі...

Чи не кара це господня за брата Янка? Ще два дні тому, тешучи труну для брата Михайла, Іван виправдовував себе, розмірковував про призначення кожного в світі. Ось він, майстер, до всього вдатний — і до зброї, й до вітрила, і до теслярського ремесла, а брат Янко — на що годен, навіть труни своєму ближньому не змайструє, Янкові сам Господь велів піти в заложники, на більше він не здатний... А тепер брат Іван збагнув хиткість того самозаспокоєння, ось вона, рука божа — звістка про зраду княжу! Господь посилає йому ці сумніви, докори сумління. Отож, чинив брат Іван допіру не по правді, треба об'явитися перед турецькою вартою, а невинні душі — Янка та інших заложників — хай випустять. Брат Михайло пішов зі світу, земля йому пером, а вони з братом Павлом мусять нести свої голови туркам на поталу. Господь карає справедливо їх нерозумних, бо не розпізнали єства княжого, молодий Корецький засліпив їм очі своєю войовничістю, красномовством, юністю безтурботною. А чистий душею Янко хай молиться в храмі, та слухає псалми, і підноситься над неправдою людською.

— Брате Іване, я прийшов попроситися...

То брат Павло стояв у дверях келії. Прощатися? Невже так одразу і стратять їх турки, що вони й попроситися не встигнуть? Здригнувся, мурашки побігли спиною. Запросив брата Павла. Але той не сідав, вигляд мав нетерплячий, в руках тримав клуночок. Нащо йому той клуночок перед богом? І тут брат Іван пригадав-таки розмови

серед братії, нібито брат Павло збирається йти у світ, покинути монастир. Ось воно що... Павлові не терпиться вийти з келії, за монастирську браму. Куди ж він помандрує? Чи не на Вкраїну? А він, Іван... Колись прийшли на Афон разом, були найближчими серед братії, а нині брат Павло намірився його кинути. Так, так...

— А чи знаєш ти, брате Павло, про зраду нашого з тобою князя?

— Чув, чув, брате Іване, — заспішив Павло. — Господь йому судія... А я вже йду. Оце завернув до тебе. Прости, брате, усі гріхи мої й провинності малі й великі перед тобою. Най благословить тя Господь наш, — тричі перехрестив Івана і ступив до нього, аби обійняти, поцілувати, та зустрів суворий погляд.

— Один бог нас простити може, — відказав Іван, не зрушивши з місця.

— Як підеш молитися до Солуну, завітай до моєї господи. Це, як ітимеш через ліс, в долині, скраю хутірця обійстя. Переночуєш в мене і моєї господині — на м'якому ліжкові, поп'єш і поїси смачно, і в дорогу зберемо тобі харч...— сказав брат Павло і низько вклонився Іванові.

— Мені стелиться інша дорога, брате.

— А я надумав почати нове життя, брате Іване. Прости мя і благослови на це життя, — благально знизу дивився Павло на могутнього широкогрудого товариша.

— Хай Господь тебе благословить, — нарешті підняв руку Іван і перехрестив Павла. — А зустрінемося ми з тобою вже хіба що на небесі, на суді божому... Прощай.

Ця ніч була довга, особливо темна і без сну. Ввижалася братові Іванові дружина його молода Оксана і сам він — молодий, у пору їхньої медової весни.

Яка була весна запашна, щедра, сонячна! То, певно, сам господь пускав із своїх рук сонячні промені, щоб вигріти їм душі на життя довге і радісне. І весілля було пишне, славне; до молодого брацлавського теслі-мостівничого і дочки стельмаха завітав сам отаман козацький Северин Наливайко, на той час господар усього Поділля, бо староста брацлавський пан Струсь, боячись отамана, заховався у своєму маєтку, тримав при собі військо реєстрове і не потикав носа. Вільно жилося тоді брацлавським міщанам і селянам. Податку старості і його прихвосням не плати, на утримання козаків витрати невеликі, бо сьогодні вони тут, а завтра знімуться і гайнуть десь у Галичину, чи на Покуття, або на Білу Русь.

Піднесли молоді отаманові чарку, вклонилися, а той випив, утер вуста, благословив молодих і поклав на мідну тацю десять важких срібних талерів. Знайте щедрість козацьку!

За кілька місяців по весіллі зустрів Іван козацького ватажка в лісі. Мостівничий і ще десятеро міщан, яких йому призначив брацлавський війт, вергали дуби прямостовбурні, щоб розпиляти їх на колоди та дошки. Бо вжегнулися й провалювалися під ногами покриття брацлавської городні. То все сліди татарської навали, а може, й самого часу. Частокіл дерев'яний теж підгнивав, чимало колод треба було висмикнути із земляного валу й загнати натомість нові.

А ще чекав на Іванові руки дерев'яний жолоб — дощова водозбірня.

Роботи було багато, Іван працював, як коваль біля гарячого заліза, аж дехто з

міщан скиглив невдоволено. І тільки як сонце поставало прямовисно, повертав голову нетерпляче до стежки, на якій мала з'явитися його бистроока, метка до роботи і пісень, лагіднорука і пружнотіла Оксана з обідом.

Та з-за кущів показалася кінська голова, а поряд ішов сам Северин Наливайко. Красний був чоловік, русявий оселедець вибивався з-під шапки, біла сорочка розцахнута на грудях, свитка недбало лежить на коні.

Привітався козак перший — пихи не було в його очах, сама відвага спокійна, розум швидкий, а рухи плавні, сповнені гідності й сили.

— Зборові були, брацлавчани! Здоров був, мостівничий брацлавський! Як ся маєш, як дружиноньку молоду доглядаєш? А чи пам'ятаєш, що був я на твоєму весіллі? Добре, що не забув, дуже дякую. Дивлюсь я на тебе — не дощечки тобі тесати та городню вкривати, є на те старші люди. А шаблюкою та списом важким вимахувати, боронити люд православний український від попихачів панських, від зайд і знедолювачів лядських, татарських песиголовців та інших ворогів чужоземних.

— Тесля я, пане отамане, з батька і діда. Моє діло теслярське, будівниче.

— І мій батько був кушніром, а я, бач, став козаком. Бо одним ремеслом живі не будемо. Шляхта висотує з ремісничої людини усе, та й поваги до неї не має, пахолком худорідним кличе і батогом частує, як щось не по ній. Он мого батька, шановного кушніра, лях Каліновський скалічив і в домовину поклав. А я відтоді поклявся перед Господом за велику кривду Каліновського, не маючи коштів для судового процесу, помститися способом худобахольським. Уже спопелив його маєток, і сам він ледве утік від моєї шаблі. Отож ляхи тільки й поважають, що козака, бо бояться його. А ходи-но, хлопче, до козацького полку, зросту ми з тобою однакового, та й силою, мабуть, не поступишся мені. Таких нам треба!

— Не можу, пане отамане.

— Чи молодиця твоя тебе приворожила і не пускає від себе? Га, скажи? — В душу зазирнув до Івана, і той почервонів, не знав, як відповісти.

— Погрівся біля жінки зиму та весну, час тепер коню боки гріти. Гайда з нами в Угорщину — турчина і татарина переймати.

Мовчав Іван — вабило його козацьке привілля, землінові, міста неznані, ночі просто неба, кресання щабель. Піймати б того клятого татарина, що стратив батька. Та якби можна було взяти з собою Оксану...

— Хіба що як упораюся з роботою. Не можу кинути, громада доручила, — розвів руками Іван. І Наливайко ствердно хитнув головою, оглянув повалені дерева.

— Добрі колоди й дошки будуть. Прощайте, хлопці. А тебе, мостівничий, чекаю до себе. Хай-но тільки повернемося з Угорщини.

І пішов собі Наливайко. Дивився Іван на його вільну, трохи вихилясту ходу, на плечі широкі; звик отаман, щоб дивилося на нього багацько очей, щоб милувалися ним і побоювалися... Закортіло зараз же пристати до нього, та утримувало слово, дане війтові: скінчити влітку ремонт фортечних стін, а найперше — молода дружинонька, прудка і солодка, яка ось-ось мала з'явитися на стежині.

Наливайківці повернулися з Угорщини аж на покрову. А літо було спокійне, мирне, як ніколи. Войовнича польська шляхта перебувала у коронному війську, десь далеко змагалася з турецькими яничарами, староста-здирця пан Струсь сидів тихо, лише один раз навідався до Брацлава, але лихого не коїв, пам'ятав про козацьку помсту.

І серед цього спокою, тиші спекотної, благодаті земної, роботи неквапливої, колисалося кохання Іванове з Оксаною. З кожним днем круглішало, тужавіло Оксанине лоно, й Іван радів, обережно поплескував Оксану, а вночі, як ніхто не бачив, припадав вустами до круглого і пружного, як кавун, жінчиного живота, прислухався, чи не ворухиться там дитинча...

Козаки повернулися не з порожніми руками. На багатьох розшиті золотом татарські халати, нова зброя у карбованих ножнах, бряжчать у шкіряних гаманах дукати і ліри турецькі, а головне, кожен веде по дві-три татарські конячини — найпершу здобич козацьку.

І Поділля порятували від навали татарської, і собі трохи розжилися.

— То як? — питав Наливайко в мостівничого. — Полагодив стіни брацлавські?

І чекав, прискаливши око, бажаної відповіді.

— Годі тобі, пане-брате, під жінчиною спідницею ховатися. На те зима буде.

— На татарву ще підемо? — вихопилося в Івана.

— І на татарву. Куди товариство козацьке постановить. Не один татарин наш ворог. Князі православні Василь-Костянтин Острозький, Яким Корецький, Михайло Збараський і Олександр Вишневецький, як були ми в Острозі, просили мене і товариство не забувати віри православної, народу українського, не дати його спольщити і покатоличити.

Товариство козацьке постановило йти на Луцьк, де восени збирався сеймик волинський.

У рядах козацьких гарцював і Йван Тесля. Плакала Оксана, виряджаючи чоловіка, та обіцяв за місяць-другий повернутися. До пологів устигне.

Аж дух захопило Іванові, як нісся він у лаві козацькій довгими вулицями Луцька. Зачувши тупіт, ховалися міщани за високі тини, та угледівши, що то козаки, висовувалися, ще й малих дітей на руки брали, дівчата й молодиці зачаровано водили очима по обличчях молодечих, вбранню барвистому, шаблях і списках блискучих... Натрапили саме на ярмарок — за містом на широкій толоці. Умить оточили козаки вози купецькі, ряди торговельні, рундуки ремісничі, худобу й коней, що їх привели на продаж.

— Нікого не займати. Вози з крамом італійським, едвобом угорським, сукном нідерландським заберемо. Коні най теж будуть наші. Заколоти на обід свиней скільки треба. Горілки настанчить отой пейсатий шинкар, — так вирішив отаман, і полетіли в повітря шапки козацькі на знак згоди.

Тим часом козаки поїхали на головний майдан луцький, до ратуші шпичастої, де мав засідати сеймик волинський.

У вікнах ратуші стирчали голови шляхти, що вже прочула про козаків. Напоготові

мали пістолі. Та опустилися їхні руки, коли побачили, скільки козацтва виїздить на майдан, оточує ратушу.

— Виходьте з ратуші. Ми розпускаємо сеймик! — гукнув до них Наливайко.

— Розумні голови знайшлися серед вас, що не почали стрілянини, — казав далі Северин, коли шляхтичі по одному виходили на вулицю. — А за те, що на думці мали, — кладіть зброю на купу. І зараз же забирайтеся геть до своїх маєтків. І щоб не збиралися тут більше, не писали скарг ясновельможному крулеві на козаків і посполитих. Геть з очей наших! А як зберетеся по нашому від'їзді, вдруге живими не пустимо.

Поділивши між собою родову, в срібних і золотих оправах, з гербами, зброю, добре попоївши і забравши ярмаркову здобич, козаки рушили на Білу Русь. Їхали лісами густими, путівцями понад болотами, Івану ставало задушно від цього нескінченного лісу, рябіло в очах від тонких, кволих берізок, від непролазної гущавини вільхової.

Вночі було холодно, вогко, не рятувала козацька свита, не гріло розкладене на ніч багаття.

Нарешті показалося містечко, і хтось із бувалих козаків назвав його Бобруйськом.

Там, у Бобруйську, їм стрілася юрба міщан. Посередині голосила молодиця і навіть не обернулася на тупіт козацьких коней, на хмару куряви.

— Рятуйте, людзі добрия! Дятинку схапілі уночі...

— Гета ксьондза бобруйського рука, чую! Панове козаки, визволяйте дитину нерозумную, вихрестить її клятий езуїт на бісового ляха, — казав літній чоловік, уклонившись Наливайкові.

— Показуй його домівку. Коня старому! І молодицю хтось нехай посадить до себе в сідло.

Просторе ксьондзове обійстя було замкнене. Гавкали люті пси за парканом. На постріл виповзла челядина і сказала, що його святість в костьолі.

Сірий костьол на голому місці похмуро підносив шпилі в небо, височів над банями церкви православної, що причаїлася за покрівлями і садами.

Списами загупали в двері. З костьолу не озивалися.

— Там він, там! Боже праведний, дятинку, мабуть, хрестить...— сказав старий, перехрестився, і всі козаки перехрестилися за ним.

— Колоду! — скомандував Наливайко.

Козаки шаснули по подвір'ях і скоро вже несли підходящу деревину.

— Оточити костьол! Щоб не вискочив, бува, через задні двері.

Молодий ще ксьондз божився, що не знає ніякої дитини. Служка від переляку не міг і слова вимовити.

Та дитинча озвалося саме. Заагукало десь, молодиця кинулась на його голосок, знайшла за органом.

Ксьондз стояв пополотнілий, прямий, щось там хрипів безкровними вустами. Служка впав козакам у ноги.

— Охрестили вже по-своєму, іроди? — спитав у служки Наливайко.

— Так, пшепрашам пана. То не я, то он, — тицьнув пальцем на ксьондза.

— Повісити обох! Тут, перед костюлом.

— Пане, мосьпане...— плакав служка, а ксьондз дивився на козаків і на свого помічника з неприхованою ненавистю.

— Ти і твій ксьондз вчинили два злочини. Вкрали дитину та вихрестили її без згоди батьківської. За це вам одна кара.

— То не мі кралі, пане. Хлоп вночі крал, — благав служка.

— За вашим наказом. З вашого примусу. Вам і одвіт тримати перед Господом. Гей, хлопці, давайте мотузка...

Повернувся додому Тесля аж під Різдво. Оксана й Іванова мати вже чукикали на руках малого Петруся — викапаного Івана, як приказували сусіди. Малий, не відриваючись, дивився на батька і загадково усміхався.

Та скоро прийшла біда. Понеслася Поділлям чутка, що коронне військо під проводом Станіслава Жолкевського поспішає сюди на благання польської шляхти. Військо, певно, було значне, бо Польща саме уклала мир з Туреччиною, розв'язала собі руки для приборкання козацтва. І ось наливайківці знялися з зимівель і рушили на схід, щоб з'єднатися з січовиками Шаулою та Лободою. З неписаної згоди повстанці досі ділили Україну на західну, де господарював Наливайко з хлопцями, і східну — там гуляли Шаула і Ообода з січовиками. І трималися кожен свого, не зазіхали на сусідське. Та тепер настав край розмежуванню.

Пішов з наливайківцями й Іван Тесля, прихопивши до козацького обозу жінку й дитя. Добре запам'ятався йому бобруйський ксьондз, не приведи господи, таку наругу вчинять і над його дитиною...

І чути вже дихання ляхів на козацьких потилицях. Вже зайняли всю Брацлавщину, вийта брацлавського Романа Титченка, приятеля козацького, скарали на горло, староста Струсь виліз із своєї схованки і очолив гони.

Річка Соб, уманські ліси, Біла Церква, битва під Трипіллям, Переяслав, Лубни, і ті страшні, схожі один на одний дні між Сулою і Солоницею, і той крик останній Оксанин і плач дитячий...

Двадцять чернечих років серед гайків лимонних, під заспокійливий шелест смарагдового моря, та не спроможні вони пригасити того розпачливого зойку. Втратив він тоді все, і ніякі молитви до господа, подорожі до святих місць не годні були повернути йому втраченого.

Так, справжнє людське життя його скінчилося давно. Нічого тарного вже не буде попереду — все те минулося. І давно Господь кличе раба божого, даремно животіючого, до себе.

Таке намислив брат Іван посеред глумої ночі в самотній чернечій келії. І тільки благословилося на світ, звівся з ложа, важко порипуючи древніми дошками, вийшов надвір — востаннє зустріти сонце, посланця божого. Так, тяжка земна юдоль. З полегкістю відійде він до господа, бо наостаннє звільнить невинних братів од ятагана турецького, добровільно поклавши під нього свою голову.

А брат Павло хай жиє собі, бо тільки вчора почав справжнє життя, не знаючи досі

радощів людських.

Най збудуться воля і суд божі. Амінь!

Минав час, уже без брата Івана. На відстані денного переходу від святого Афона, в затишній долині, не відаючи про справи монастирські, упивався новим життям розстрига Павло. Підводився із зорею, порався в хліві, щепив яблука й сливи в садку, порядкував пшеничний лан до зими, підпирав і чепурих хату, гнилий ганок замінив, підняв вище — все це була знайома йому робота, та робив її він тут запальніше, швидше, пожадливіше, аби заслужити лагідне слово молодої дружини. А ще заповзявся навчити Настуниного хлопця, свого названого сина, грамоті. Показував літери кирилицею в Євангелії, яке приніс у клуночку з Афона, вчив складати з них слова, і вже малий по складах читав: "Спо-чат-ку бу-ло сло-во, а сло-во те в бо-га бу-ло..."

Отак натруджений за цілий день, засинав Павло під боком у Насті і спав міцно. Лягали рано, із сонцем. День минав за днем, ніч за ніччю. І тільки зрідка прокидався Павло на світанку, настрашений якимись снами, і поривався йти на святий Афон. Ще в полоні важкого сну, хитаючись, зводився на ноги. "О боже, прости мої гріхи... Іду до тя, брате Іване... несу ті спокуту свою..." Та чутлива уві сні Настуня обіймала його, пестила, не пускала законного, вінчаного 'чоловіка: "Побійся бога, який ще Афон? Вгамуйся, Павле! Я з тобою". І, заспокоєний любощами, засинав Павло в жіночих обіймах, такого ранку спав довго, солодко, і Настя не піднімала його до роботи, наказувала синові не шуміти.

Збігло кілька років. Покатоличений князь Самійло Корецький не домігся руки панночки Магдиси та її багатства. Спізнився. Корецький узяв шлюб з Катериною Могилянкою, сестрою колишнього молдавського господаря Олександра. І коли Туреччина оголосила війну Польщі, він уже виступив у коронному війську як правиця старого гетьмана Станіслава Жолкевського. Подалася шляхта за Дністер у Волощину без козаків гетьмана Петра Сагайдачного, без отих "гриців і лотрів". А гриці і не нав'язували свого товариства Жолкевському, бо старі козаки добре пам'ятали йому різню під Лубнами.

Назустріч зацному і пишному воїнству виступили орди кримська і ногайська, та ще старий знайомий Корецького — Іскандер-баша. На полях цецорських, неподалік Ясс, ранньої осені 1620 року зустрілися обидва війська, і турецьке переважило числом, погромило поляків, гнало їх цілий день, і сам гетьман, тепер уже коронний, Жолкевський наклав головою, багатьох шляхтичів полонили, серед них і Самійла Корецького. Під Цецорою до полону потрапив і молодий Богдан Хмельницький, а батько його загинув. Якщо сина Михайловою) Богдана за два роки викупила мати, то Самійло, син Якимів, ніби у воду впав. Цього разу добре сховав Іскандер-баша свого бранця, бо відтоді вже не скоро почули у Польщі та на Україні про князя Самійла Корецького.

І сам усевишній тільки відає, чи задовольнилася на небесах упокоєна душа Івана Теслі цією карою божою, ачеї засмутилася пропащою силою князя-перевертня, зажурилася долею свого народу — випробуваннями, котрі невблаганно насувалися на

нього...

[1] Тут назва турецького судна.

Джерело: Ю. М. Хорунжий. Коли промовляють фальконети: Повісті: Іст. триптих.— К : Молодь, 1988.— 184 с.